

LES RIDDECKS D'ANVERS

Een aantal, meestal Franse, verhaspelde varianten voor een eenvoudige, maar wel enigmatische Antwerpse toponiem behorend tot een rond 1880 in de Schelde verdwenen middeleeuws stadsgedeelte

GER SCHMOOK Sr.

ISBN 72048213 5
LIBRARY OF CONGRESS
CATALOGUE CARD No. 79-145655

UITGESPROKEN IN VERKORTE VORM
IN DE VERGADERING VAN 14 OKTOBER 1968

INHOUDSTAFEL

A	1. In twee aantekeningen vijf Franse schrijfwijzen . . .	5
	2. Een chronologische lijst op haast veertig varianten . .	8
B	3. „Rietdijk” als straatnaam bestaat te Antwerpen niet .	23
C	4. Riet aan de Scheldeboorden	31
D	5. Bewijsplaatsen voor de Nederlandse grafieën en voor de Franse „riddeck(s)”, etc.	38
	6. Autochtone toespelingen	42
E	7. Een Engelse ingreep: „rigdyck”	49
	8. Gewaagde taal: to „rig”	51
	9. Nog een „Engelse” ingreep, beklemtoond door een Duitse studie over zedenbederf. („Clarisse”: „riedyk”) .	53
F	10. In het spoor van Baudelaire: een waaier van artiesten en nog iets meer	56
G	11. Het probleem van de localisering	58
	12. Iconografische details	67
H	13. Na zijn verdwijning galmt de „Rie(t)dijk” nog na . . .	77
	14. De jongste generaties	81
I	15. Toch even verwijlen bij muziek en dans: „redoute”! . .	85
J	16. Is besluiten mogelijk: RIEDIJK?	87
	Naschrift	94

Het operatieveld [van de meisjes van plezier, wat de Antwerpenaar niet al te tragisch opvatte] was vroeger de Blijde Hoek in de Lepelstraat. Daarna werd het overgebracht naar den Rietdijk, aldus genaamd naar den dijk der Schelde aldaar, afgedamd met riet. Bij de verbreding der Scheldekaaien verdween deze Rietdijk, die een voorname plaats in het Antwerpsch leven heeft ingenomen en tot in de jaren '70 nog als het culminatiepunt der Antwerpsche leute geboekt stond. Alle groote banketten eindigden zelfs met een bezoek aan den Rietdijk. Na zijne verdwijning werd een ontuchtmeisje nog lang aangeduid als een meisje „dat den dijk deed”.

Amand de Lattin: *Sinjorenstad*;
Antwerpen rond de jaren 80 tot 1900.
Antwerpen, 1935.

A 1. IN TWEE AANTEKENINGEN VIJF FRANSE SCHRIJFWIJZEN.

Sedert enkele jaren worden wij geplaagd (het gaat om een pluralis majestatis) door een ietwat onzure nieuwsgierigheid, waarvan wij in de schets betreffende de Parijse „beau”, „*Roger de Beauvoir*” (1959)¹, reeds getuigenis aflegden. Ondertussen zijn wij niet genezen, geworden, wel integendeel, omdat werkelijk een probleem(pje!) is ontstaan, liggend buiten het beperkt Antwerpse gevoelsleven, en wel zodanig, dat wij voornemens waren als titel voor deze lezing op te geven:

Commentaren bij een Antwerpse toponiem, behorend tot de in de negentiende eeuw in de Schelde verdwenen oude stadswijken, in de Franse letteren opduikend, doch lexicografisch blijkbaar niet terug te vinden, ook niet in de repertoria aan het „argot” gewijd: les „riddecks” d’Anvers.

Wij wensen de zaak wat nader te beschouwen, omdat wij het wagen de Franse literatuurhistorici van het gehalte van Claude Pichois — die zo vlijtig en knap in de voetsporen treden van Jacques Crépet — even bij te lichten in verband met zekere details betreffende de moderne Franse cultuurgeschiedenis, in casu de negentiende-eeuwse, zeker rond Félicien Rops’ eeuwfeest.

Reeds bij de verschijning in 1953 van een gecommenterde uitgave van Baudelaire’s nijldige „*Pauvre Belgique*”,² in welke titel als in een kinkhoorn een „arm Vlaanderen” meeruist, had ons de aantekening bij blz. 189, regels 30–32, over „Le Rydeck” getroffen „. . . Est-ce là l’orthographe exacte du mot que Baudelaire écrit d’ailleurs Riedyck au feuillet 301 (p. 191, 1.25). Rops intitule une de ses planches (E. Ramiro, 87): le Rydeack. D’autre part M. Albert Kies, qui s’est livré à ces recherches sur ce point, veut bien nous écrire qu’il n’a rencontré ce mot *qu’une seule fois*(!), dans un texte de Nerval (*Lorely*, éd. Clouard, le Divan, 1928, p. 275). Gérard

¹ Zie blz. 64.

² Texte publié par Jacques Crépet et Claude Pichois. Paris, 1953

désigne sous ce nom, qu'il orthographe Riddecks, les salles de danse d'Anvers. Ces salles devaient pourtant avoir quelque célébrité puisqu'on lit dans le guide de Félix Mornand: „Je demandais les musicos ou les riddecks à tous les échos d'alentour (*Guides cicerone, Belgique Paris*, Hachette, 1853, p. 173)³. Si Baudelaire n'a pas eu connaissance de ce mot par Rops ou Nerval, il l'a donc appris sur place."

Wij delven deze aantekening terug op,⁴ maar wij wensen er eerst op te wijzen, dat Pichois in zijn boekje „*L'image de la Belgique dans les lettres françaises de 1830 à 1857*,”⁵ vermoedelijk wel samengesteld naar het voorbeeld van M. F. Guyard „*L'image de la Grande Bretagne dans le roman français*”⁶, op blz. 26 bij de bespreking van A. Chenevier's „*Voyage en Belgique et sur les bords du Rhin*” (1863), belandt bij een „Ryddeck” en in voetnoot opnieuw opmerkt „si c'est bien l'orthographe du mot”, net als in 1953.

Dat maakt in twee aantekeningen vijf schrijfwijzen voor één „straat” in het naar Geudens' bevindingen raadselachtige, oude Antwerpse havenkwartier, de „kraaiwijk”⁷, door Floris Prims⁸ als de „vroegbewoonde” gekarakteriseerd: zij lag noordoostelijk van de burcht, op een „hoogte” (= berg!), maar lager dan deze.

De Franse specialisten weten — zeer begrijpelijk — met het woord „riddeck” geen blijf. *Maar wij evenmin!* Crépet noch Pichois zijn blijkbaar tot de overtuiging gekomen dat Baudelaire inderdaad de gemeenzaam te Antwerpen zo geheten „Rietdijk”, „un long bordel de banlieue parisienne”⁹, *werkelijk* bezocht heeft, in gezelschap nog wel van Constantin Guys, de graficus, die Baudelaire mee van de gevoeligste, modernistische bladzijden heeft ingegeven, én van Félicien Rops, wiens originele, gekleurde grote ets „Le Rydeack” (Ramiro, 87), in het „Cabinet des Estampes” te Parijs berust.^{10/11} De levensbeschrijving van Baudelaire is dan ook met een typisch detail aan te vullen en wel zo, dat meteen een wijziging kan aangebracht worden aan een passus in Romi's „*Maisons closes dans*

³ Zie blz. 69.

⁴ Zie hieronder en blz. 55 en 56.

⁵ Paris, 1957.

⁶ Paris, 1954.

⁷ *Plaatsbeschrijving der straten van Antwerpen... 1897-1913*. III. De stam in „Craeywijk” is te beschouwen als een naamwoordvorm van „Kraaien” (= crier). Vertalingen eertijds: „Refuge des corncilles”, „quartier des criées”.

⁸ *Geschiedenis van Antwerpen I, Jong Antwerpen*; Brussel, 1927.

⁹ Zie Baudelaire; blz. 46 en 56.

¹⁰ Of Malassis bij het gezelschap hoorde is nog te onderzoeken. Allicht stond ook fotograaf Nadar er niet buiten. Zie tekst blz. 46 en 47.

¹¹ Er bestaan twee Rietdijkplaten van Rops, een te Parijs, een te Brussel. Zie blz. 5, 45, 46 en 47.

*l'histoire de l'art, la littérature et les mœurs*¹², daar waar de cultuur-historicus, Baudelaire citerend¹³, zegt, dat niet is uit te maken of de dichter tekeningen van Guys beschrijft, dan wel persoonlijke indrukken weergeeft. Het één en het ander is waar! De feiten zijn niet van belang ontbloomd, precies omdat Antwerpen in Baudelaire's geest in zekere zin, tussen 1861 en 1863, meer aanspraak vermocht te maken op zijn genegenheid dan Brussel. Heeft hij deze stad niet de raad gegeven zich tot het Nederlands te bekeren, liever dan het Frans al te erg te bederven? . . .

Zullen wij „Brussel, voorlopig dan, maar loslaten” op dat stuk en tot de kern van de huidige zaak komen? Ook dan, wanneer Pichois blijkbaar niet wenst te aanvaarden wat wij hem voorhielden, dat elke Franse schrijfwijze van „le mot” een verhaspeling dreigt te zijn van een ons wel terdege Nederlands klinkend „rietdijk”. In zichzelf is dat ook een gave Nederlandse samenstelling, die in vertaling, zo wij denken aan een grondstof als „riet” of „bies”¹⁴, zou hebben kunnen luiden: „digue aux joncs”, maar, zeer merkwaardig feit: de benaming werd, als toponiem, blijkbaar nooit, zelfs niet door een grappige vertaling¹⁵ besmeurd, zoals de Franse bezettingsperiode dat generaliter voor al onze steden meebracht! Zo bleef „de plaats” het stellen met het voor vreemdelingen alleszins autochtoon klinkend, maar enigmatische gefranciseerde „riddeck(s)”!

Enkel een speling van het toeval is het geweest, dat het „Rietdijk”-jongetje Hendrik Conscience in zijn late leven met de benaming van gewone „riet” te maken kreeg, toen nij voor zijn kleinzoon te Brussel „een Herbarium” samenstelde met klapper en het „phragmites communis” (hem zo bekend uit de vroegere jaren!)¹⁶ zeer normaal „dijkriet” heette, door hem in het Frans begrijpelijk als „roseau”¹⁷ weergegeven, waardoor de vraag rijst, waarom vóór en na 1830 een vertaling van „rietdijk” als „digue au(x) roseau(x)” nu eens niemand heeft verleid?¹⁸ Mag dat al gelden voor de omstandigheid, dat de benaming „rietdijk” met scherpe „t”, in Conscience's prille jeugd (1812–1820) *niet* (of. . . *niet meer!*) in de mond lag?¹⁹

¹² Paris I–II, 1965.

¹³ I. *Les arts*, blz. 80.

¹⁴ Zie blz. 36.

¹⁵ Tot in 1877 werd ook „Kraaiwijk” niet vertaald.

¹⁶ H. Conscience: *Geschiedenis mijner jeugd*. Antwerpen, 1888.

¹⁷ Wie denkt niet aan Emile Verhaerens Schelde-vers met de regel „le roseau entre les dents”?

¹⁸ Zie blz. 36, waar J. Michelet de vertaling „jone” in de pen geeft. „Jone” is alleszins een sterkere materie dan „roseau”. Zie ook blz. 24.

¹⁹ Maar zie, het toeval wordt zo groot, dat Conscience ook de benaming „dekriet” opgetekend heeft: een omkering, naar de klank dan toch, van dat Franse „riddeck”. Dat toeval mag ons evenwel niet verder intrigeren, het

A 2. EEN CHRONOLOGISCHE LIJST OP TIENTALLEN VARIANTEN

Een heel behoorlijk aantal Franse woordenboeken, oude en moderne, zowel te Antwerpen als te Brussel, als te Parijs werden voor „riddeck(s)” op- en nageslagen ²⁰ om én lemma én verschijnsel te ontleden in al zijn Franse en andere aspecten (want wij komen inderdaad op andere problemen uit).

Hier moge dan een lijst volgen van de tot op heden in de literatuur en elders ontdekte schrijfvormen, waarvan geen enkele na te wijzen is gebleken. Georges Delsalle's „*Dictionnaire de l'argot français*”, 1856 ²¹, met een voorrede van Jean Richepin, levert ook niets op, zomin als „*L'argot du milieu*” van Pierre Devaux en Jean Lacassagne ²², met een voorrede van Jean Cocteau voor de „*édition revue et augmentée*” van 1948. En Jean la Rue's (= Jules Vallès) „*Dictionnaire d'argot et des principales locutions populaires; précédé d'une histoire de l'argot par Clément Casciani*” uit de serie „*La langue verte*” ²³, bracht tot op de vierde Parijse uitgave evenmin aarde aan deze dijk.

Besluit: de Fransen hebben de hun alleszins zeer vertrouwde woordvorm *niet opgenomen in hun taalschat*. Het is voor hen een vreemd woord gebleven; als dusdanig vond het ook geen plaats in hun beschouwingen, standaardwerken of gespecificeerde vakwerken.

In onze lijst staan de Nederlandse voorbeelden vergelijkenderwijze naast en gemengd met de ook nog verder opduikende Franse vormen; dat alles zo goed mogelijk chronologisch opgesteld en ingedeeld naar een *problematisch eerste lid* als kolomhoofd. Zeker werd reeds opgemerkt dat het Frans (af en toe) een meervoudsvorm vertoont.

Het begrip-zelf: „riddeck”, heeft zich in de Franse letteren nochtans stevig ingeplant, hoe uiteenlopend omschreven ook. Vele vreemdelingen hebben het zich eenvoudig toegeëigend. Zijn geschiedenis illustreert prachtig wat Albert Dauzat in „*La géographie linguistique*” ²⁴ ten beste geeft, wanneer hij „les phénomènes externes du langage” behandelt en „*Les voyages des mots*” beschouwt parallel met „les courants et les barrières”. Hij zegt: „la

---

is al te mal op zichzelf. Bovendien, het woord kan (zie blz. 24) naar de functie van stevig „riet” als „bies” zijn verklaring krijgen en staat in de woordenboeken algemeen bekend, waar een onderscheid gemaakt wordt tussen „mattenbies” (zie blz. 25), stoelbies: *scirpus locustris* en zoete bies, bloembies: *juncus conglomeratus*. De oplossing van het raadsel ligt dan ook wel elders. Conscience onderscheidde met recht zeer goed „jone” van „roseau”. Hij heeft beide zeer goed gekend: *in* de wateren en *op* de dijken.

²⁰ Lijst wordt ter beschikking gehouden.

²¹ Paris, 1856; 1896.

²² Paris, 1948.

²³ Paris, 1894; nog een uitgave in 1901.

²⁴ Paris, 1922.

propagation des mots ne se fait que par hasard. Les mots dans leurs voyages ont suivi des chemins bien déterminés: les grandes voies de communications naturelles empruntées par des migrations, par les invasions comme par le commerce. On les voit remonter ou descendre les vallées, contourner les montagnes”.

Maar hier staan wij voor het feit dat het woord zich niet heeft verplaatst. Vreemde reizigers, mét het ten overvloede voorkomende Antwerpse riet, hebben als een bloem, het vreemde woord „rietdijk”, als een „parole” aan onze oever geplukt, op de ruige havenbodem. Zij hebben het woord, zelfs als danszaal-souvenir (soms met een lithografische plaat!), ²⁵, meegenomen naar hun „land van herkomst” en de uitdrukking, in hun gesprekken zeker en vaak in hun geschriften, gepropageerd, meteen gefatsoeneerd naar eigen vermogen en gewoonten, waarbij het te bewijzen feit ²⁶, dat „le lieu dit” „rietdijk” géén Antwerpse straatnaam is, de mogelijkheid van de verscheidenheid in de spelling sterk in de hand heeft gewerkt, zodat anno 1969 op zo wat vijftig genoteerde schrijfwijzen of varianten gewezen kan worden zonder er helaas zeker over te zijn dat ooit, morgen of later, nog geen andere grafieën als in te schakelen lemmata kunnen opduiken!

Het treft nu wel zeer in het bijzonder, dat deze alle tot de negentiende eeuw behoren, daar waar het door de benaming gekarakteriseerde bedrijf dat plaats en omgeving de eeuwen over berucht en beroemd maakte zelfs het oudste heet te zijn, dat ooit ter wereld werd uitgeoefend.

Amand de Lattin maakt het vinden van een oplossing in „*Sinjorenstad, Antwerpen rond de jaren '80 tot 1900*” ²⁷ heus niet gemakkelijk, waar hij betreffende deze industrie van „onheuglijke tijden” spreekt en de jaren sedertdien verdeelt over „vroeger” en „daarna” ²⁸.

Hieraan is toe te voegen, dat de zware, slepende Brabantse, in casu Antwerpse dialectvorm met dubbele consonnant en diftong: „rietdaaik” ²⁹ de Franse uitspraak „riddeck” noch in de klinkers, noch

²⁵ Louis Granello: Stadsbibliotheek Antwerpen (K 30093). Onderschrift: „Intérieur de la nouvelle salle de Danse au Riet Dyck; Interior of the new dancing (sic) Room caled (sic) the Riet Dyck”. De beide teksten komen niet overeen, tenzij we te doen hebben met een lithografische fout. Afgebeeld in J. A. Goris: *Lof van Antwerpen; hoe reizigers Antwerpen zagen van de XVe tot de XXe eeuw*. Antwerpen, 1940; ook bij L. Baekelmans, H. Castel, A. de Lattin.

²⁶ Zie blz. 23 en 87.

²⁷ Antwerpen, 1935², 1942; Hasselt, 1961.

²⁸ X; blz. 44.

²⁹ P. Cornelissen en J. B. Vervliet kennen de vorm niet! Cf. *Idioticon van het Antwerpsch dialect (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen*. 1901; Bijv. II 1938); wel: rietmusch, rietpanen (= puinen), rietpeën, rietpeien. In het *Aanhangsel*. 1906: rietschoor. Zie blz. 26.

I	II				III	IV	
D ^[w] ij(c)k	A	B					
	Rietdijk Rieddyk Rytdyk(e)	Riddeek(s) Rit Dyk 1	Ri-Rie-Ry(e)dyk ≠ rui ≠ roya 2	Reedyk 3	Readdek 4	Rigdy(c)k	Ryldyck
	<p>1336: Rieddijcke Rotterdam</p> <p>1418: Rieddijc <i>Oudste rek. v.</i> Dordrecht</p> <p>1461: Ryt [LIEVEVROUW- COOPMAN]</p>		<p>1259: Ridike [DE FLOU]</p> <p>1327: Ridyc [idem]</p> <p>1334: Riedyc Hulst [GIJSSELING]</p> <p>1418: Riedyke, Gilisse v. den <i>Oudste rek. v.</i> Dordrecht</p> <p>1420: Riedyc Hulst</p> <p>1431: Ryedyck Filips v. Bourg. [DOZY]</p> <p>1467: Riedyc [GIJSSELING]</p> <p>1484: Riedic [GIJSSELING]</p> <p>—: [Rihout Rubusch Ribroek] Fr. Vlaand. [GANTOIS]</p> <p>1500 Riedick Dordrecht</p>				
	(Nederlands)	(Frans)	(Nederlands)	(Nederlands)	(Eng.-Frans)	(Engels)	(Verschrijving ?)

1835:
Den Dyck
TH.V.RIJSWIJK

1826:
WILLEMS(nihil)

1836:
Rietdyck
ENGELEN
[BAEKELMANS
1910-1940
GORIS 1940]

1830:
Riedyk
(na okt.) *Hs.*
vers (bezitter:
VERACHTER)

1831:
Ridyck
S.A. Pol. versl.
z. d.
Riedyck
Luybrechts-
gilde

1835
Riedyck
S.A. Coll. Besl.
8.I.

:
Rideycks
ROYER

:
Rideyck
S.A.: Brief

1835-1837:
Rydyk
L. TORFS
(cf. *Royer*;
DELRIEU)
[VERACHTER;
BOGAERTS]?

1837:
Ridyck
DELRIEU
Mephistophèle
[FRED.
DE FRANCE
ca. 1931[

1838:
Ridyk
Liedje: Van
Heurck

1839:
Riedyck
S.A.: Pol. Bruss.

1840:
R..dijk
[MONROE]

1835:
COLLIN DE
PLANCY
(zie 1864)

I	II				III	IV	
D ^[i,j] (e)k	A	B				Ryldyck	
	Rietdijk Rieddyk Rytdyk(e)	Riddeck(s) Rit Dyk 1	Ri-Rie-Ry(e)dyk ≠ rui ≠ roya 2	Reedyk 3			Readdek 4
	<p>1845: Rietdyk S.B.A. <i>Rapp.</i> MATTHIJSSSENS</p> <p>1848: Rietdyk S.A.: <i>Mil. Dr.</i> <i>rapp.</i> Rytdycke S.A.: <i>Mil. Dr.</i> <i>rapp.</i></p> <p>1849: Rietdyek GRANELLOplan</p> <p>±1850: Rietdyek GRANELLOplan WORMSplan</p>	<p>1846: Riddecks G. DE NERVAL [KAHN, 1907]</p>	<p>1840 Rideijek S.A. <i>Brief</i> Rideyck S.A. <i>Brief</i> Riedyck S.A. [Arents 1692]</p> <p>1843: Ridyk A. V. MENDONCK</p> <p>1845: Rydyck S.A. <i>Mil. rapp.</i></p> <p>1848: Rideyck S.A.: <i>Mil. Dr.</i> <i>rapp.</i> Rydyck S.A.: <i>Mil. insp.</i></p> <p>1849: Riedeyk S.A.: <i>Mil. Dr.</i> <i>rapp.</i> Rideyck S.A.: <i>Mil. rapp.</i> Riedyck S.A. <i>Mil. rapp.</i> Rydyck S.A. <i>Mil. rapp.</i></p> <p>1850: Rydyck S.A. <i>Mil. Dr.</i> <i>rapp.</i></p>				<p>1848: Ryldycke S.A.</p>

1851:
Den Dyk
Verkiezings-
pamfletje
[P. ARENTS,
1965]

1853:
Rietdyk
S.A.: *San. insp.*

1855:
Den Dyk
DE WEERDT

1856:
Rietendyk
DE WEERDT I

1857:
Den Dyk
K.B.Br.:
Pol. liedje
[P. ARENTS,
1965]

1857:
Rietendyk
[P. ARENTS,
1965]
Rietdyck
S.A.: *Coll. besl.*
+ *Pol. rapp.*

1858:
Rietdyck
Rietdyk
S.A.: *Coll. besl.*
+ *Pol. rapp.*

1859:
Rietdyk
S.A.: *Pol. +*
San. insp.
JANSSENS

1851:
Beschreven
zonder
vermelding
v. naam:
„*En 18—*”,
E. & J. de
GONCOURT

1852:
Riddecks
DE NERVAL

1853:
Riddeks
MORNAND

1857:
Riddeck(s)
TEXIER

1859:
Ryddyk
S.A.: *Mil. Dr.*
rapp.

1853:
Rydyck
S.A. *Mil. Dr.*
rapp.
Ryduik
S.A. *Mil. Dr.*
rapp.
1854:
Ridijk
S.A. *Rapp. maj*

1858:
Riedyk
S.A.: *Brief v.*
A'damse vrouw

I	II				III	IV	
D ^[i,j] (e)k	A	B				Rigdy(e)k	Ryldyck
	Rietdijk Rieddyk Rytdyk(e)	Riddeck(s) Rit Dyk 1	Ri-Rie-Ry(e)dyk ≠ rui ≠ roya 2	Reedyk 3	Readdek 4		
	<p>1860: Rietdyk S.A.: <i>Brief v.</i> A'damse vrouw Rietdyck S.A.: <i>Pol./Proc.</i></p> <p>1861: Rietdyck S.A.: <i>Pol.</i> <i>Comm./Burg.</i></p>	<p>[1862-63]: Riddeck Riddijck (les) ROPS</p> <p>1863: Ryddeck CHENEVIER; BAUDELAIRE; ROPS</p>	<p>1860: Rideck S.A.: <i>Brief uit</i> Brig Ridack S.A.: <i>Brief vr.</i></p> <p>1861: Riedyk [MONROE]</p> <p>Rydeck NADAR Riedyck S.A.: <i>Brief vr.</i> Riedyk S.A.: <i>uit Oostende</i> Ridyck S.A.: <i>Pol. Bruss.</i> Riedy(c)k S.A.: <i>Lewen/</i> <i>Pol. Oostende</i></p> <p>1862: Rydeck ROCHEFORT</p> <p>1863: Riedek <i>Uitspraak</i> moe- der <i>Monteyne</i></p>		<p>1860: Readek DE GONCOURT (zie ook 1884) Redde(c)k LAGARRIGUE</p>		

1864:
rue Dyck
S.A.: *Brief v.*
vrouw

1864:
Rietdyck
DELVAU

±1868:
RietDyck
VAN MOL

1870:
Rietdijk
DE WEERDT

1874:
Rietdijk
Pol. Antw. tot
Pol. Brussel

1879:
Riddecks
J. K. HUYSMANS
Riddyk(le)
C. LEMONNIER
[1889-1906]
(zie ook 1908)
Riddyck (les)
M. ELSKAMP
[1889-1906]

1864:
Ridyck
K. B. Bruss.:
ROPS
Rydeack
Paris Cab. d.
Est: ROPS
(zie 1891/94)
[PICHOIS 1892]
Rydeck
DELVAU

1865:
Riedyck
BAUDELAIRE

1870:
Rydyk
ST. FERRÉOL

1876:
Ridyck
ROPS [RAMIRO]

1864:
Rigdyck
Collin de Plancy

na
1873:
Den Dijk
DE WEERDT

I	II				III	IV	
D ^[...] ij(c)k	A	B					
	Rietdijk Rieddyk Rytdyk(e)	Riddeck(s) Rit Dyk 1	Ri-Rie-Ry(e)dyk ≠ rui ≠ roya 2	Reedyk 3	Readdek 4	Rigdy(c)k	Ryldyck
	<p>1888: Riet Dyk (Dijk) EEKHOUD</p> <p>1888: Rieten Dijk J. B. V.D. OEVER</p>	<p>1884: Riddecks(les) DE GONCOURT</p> <p>1886: Rit Dyk <i>Eekhoud</i></p> <p>1889: Riddyck(1e) LEMONNIER Riddyck(les) ELSKAMP</p>	<p>1882: Riedyk MONROE (Fr.; D; Eng.)</p> <p>1883: Riedyk HENNE AM RHIJN</p> <p>1885: Riedyk MONROE (Vl. vert. L. HEEREN)</p> <p>1887: Riedyk MONROE (Ndl).</p>				

1900:

RitDyk
EEKHOUD

1901:

Riddeck
J. K. HUYS-
MANS
[*Rev. blanche*
KAHN]

1906:

Riddyk(1e)
LEMONNIER
[1913]
Riddyck(1es)
ELSKAMP

[—?—]

Riedykhuize
doodbrief

1891:

Rydeack
ROPS (1894)

1892:

Rydeack
ROPS [PICHOSIS]
Rydeck
NADAR

1893:

Rydeack(s)
ROPS
RASSENFOSSE

Riedyk
MONROE
(D². uit Fr.)
(zie 1882)

1894:

Rydeack
ROPS

1900:

Rydeck
UZANNE

I	II				III	IV	
D ^(,.) _{ij} (e)k	A !	B				Ryldyck	
	Rietdijk Rieddyk Rytdyk(e)	Riddeck(s) Rit Dyk 1	Ri-Rie-Ry(e)dyk ≠ rui ≠ roya 2	Reedyk 3			Reddek 4
<p>1913: Op den Dijk E. (Carolus: 20.11)</p> <p>1921: Dijk VAN OSTAIJEN</p>	<p>1909-10: Rietdijk DE BRUIJN</p> <p>[±1910]: Rietdijk POFFE</p> <p>1910: Rietdijk BAEKELMANS (zie 1836)</p> <p>1914: Rietdijk E(Carolus: 15.1) A. H. CORNETTE VAN PUYM- BROUCK</p> <p>1919: Rietdijk J. DE. HAAN</p> <p>1921: Rietdijk VAN DEN OEVER</p> <p>Riet Dyck GAUCHEZ</p> <p>1926: Rietdyk CASTEL</p>	<p>1907: Riddecks KAHN</p> <p>1908: Riddyck(le) LEMONNIER</p> <p>1920: Rit-Dyke MAC ORLAN (op gezag EEKHOUD)</p> <p>1925: Ryt Dike MAC ORLAN</p> <p>1926: RitDyk EEKHOUD</p> <p>1929: Ryt Dike MAC ORLAN</p>	<p>1907: Rideck MIRBEAU</p> <p>1910: Ridijck ELSKAMP Rydeack MASCHA (naar ROPS)</p> <p>1925: Riedyk JOOSTENS</p>				

<p>1940: Riet Dyck GORIS</p> <p>1946: Rietdijk DE LATTIN —: Rietdycks GUIETTE</p>	<p>1932: Ryt Dyck MAC ORLAN</p>	<p>1931: Ridyck FRÉD. DE FRANCE</p> <p>1945: Rydeack MAC ORLAN (zie 1920)</p> <p>1953: Rydeck PICHOS</p> <p>1969: Ridijck MAUQUOY- HENDRICKX (Br. Prenten- kab.)</p>	<p>1951: Reedijk [LIEVEVROUW- COOPMAN]</p>			
<p>Straatnaam Leuven LISSENS Zoersel Cafe BOLCKMANS</p>						

voor de spelling direct zou hebben kunnen beïnvloeden! De verscherping tot „dek” is, zonder bemiddelaars, voor Antwerpen dan ook moeilijk voorstelbaar. Spreekt Conscience van „dekriet”³⁰ dan heeft „dek” beslist een „bedekkings” functie, betekenis die ook Van Dale weergeeft (voor daken). Dat is dan wel uitgemaakt, doch er is vooral het feit, dat de huidige Sinjoren niet eens meer weten hoe de klemtoon in hun beslist autochtone toponiem viel! Horen wij „dijk” en „slijk” in rijmen op elkaar inplanten, dan staat de „daaik”-uitspraak nog meer buiten kijf. Zo blijft onmiddellijk de vraag of het in de samenstelling wel ging over een beklemtoond „riet” in „riet”-dijk, dan wel over „rie” in „rie”-dijk met gelijkwaardige, trage beklemtoning van beide. Lag de nadruk zeer bepaald op „rie”, — zoals Prof. Dr. A. van Loey het langs zijn familie om in 1968 nog opnam! — welnu dan kan het zelfs zware „dijk”-toevoegsel gaandeweg ook weggesmolten zijn!

Prof. Dr. J. L. Pauwels, naar aanleiding van onze twee lezingen in de „Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde” over het probleem, als het ware in abstracto ondervraagd (vermits de uitspraak onbekend bleef), gaf als zijn oordeel te kennen — dit gesteund op dialectologische wetten — dat in de Antwerpse toponiem van een „riet”-bestanddeel beslist moet afgezien worden. Hij roept daarvoor het sandhi-verschijnsel in b.v. voor: „potdoof”, „laatdunkend”, „haatdragend”, „feestdag”, „nietdeug”, „grootdoen”, „plattendrukken”, „vetdruppel”, „putdeksel”. De Franse grafieën, zo schrijft hij ons (5 januari 1969), wijzen alle voor de Antwerpse uitspraak zonder uitzondering, op één d; en geen t-d.

De twee d's in het Frans versterken zelfs deze interpretatie, ook de t-d, zelfs t-alleen, zoals later zal blijken³¹.

Nu moet echter opgemerkt worden dat de strenge sandhi-wet niet opgaat voor alle dialectnuances. De Antwerpenaar spreekt de t in de t-d-combinaties beslist uit, met een lichte pauze, in „potdicht”, „nietdeug”, „potdoof”, ook in „niet (= nit) doen”!

Zo staan wij dus nergens, tenzij . . . wij over het voorbeeld van „hân-toek” (= handdoek) heen, een ooit geschreven „t” uit „rietdijk” zouden horen verbannen in het dialect! De nog steeds gezaghebbende studie van Herman Smout versterkt de mogelijkheden aanzienlijk, in paragraaf 78³², waar als gevolg van §772a (uitzonde-

³⁰ Zie noot 19.

³¹ Zie blz. 61.

³² *Het Antwerpsch dialect, met een schets van de geschiedenis van dit dialect in de 17de en de 18de eeuw* (Gent, Julius Vuylsteke-Fonds, 15, 1905). In de inleiding, blz. 5, schrijft Smout: „Na het bouwen der kaaien, wat het grootste gedeelte van het Schipperskwartier deed verdwijnen, en het afbreken, om gezondheidsredenen, maar ook om de veiligheid in de stad te verzekeren, van de beruchte Boeksteeg, in het Sint-Andrieskwartier, werd de bevolking van die twee wijken over de geheele stad verspreid, te mid-

ring) gezegd wordt, dat de sandhi-werking niet plaats heeft „na een pauze, zelfs na de kleinste”, conclusie die, gevoegd bij de algemene regel voor de uitspraak van samengestelde woorden, het fenomeen „riedijk”, als het ware bezegelt. Wij nemen dit uitzicht der dingen later terug op. ³³

Een „rie-dijk”-vorm behoort dan wel tot de mogelijkheden en „rietdijk” noch min noch meer zou sporen kunnen vertonen van een verdeftigingsneiging naar de boekentaal toe!

Wij vergeten ondertussen niet, dat Theodoor van Rijswijk kortweg sprak van „den Dyck”, zoals wij dat woord ³⁴ — zij het voor een geheel andere plaats — in het stadsplan, buiten de „Slijkpoort” („la porte du Slick! invloed van de geschreven en gedrukte y) noordwaarts, terugvinden op de „kaarten figuratief” van C. Joan van Lyere van 1698, in 1933 uitgegeven door F. Prims en N. Dierckx ³⁵. Wat op zichzelf kan pleiten voor een dagelijks differenterend, gebruik tegen over de volledige samenstelling „rie(t)-Dijk”.

Een zeker bewijs van gesprekscontaminatie, levert het „*Journal des Goncourts*” ³⁶, waarin het substantief „riet” platdialectisch,

den van de in getal veel sterkere bevolking, die het andere dialect sprak; het gevolg er van was, dat het oude dialect van het Schipperskwartier en van het Sint-Andriesskwartier spoedig opgelost werd in het andere; alleen in eenige smalle straatjes en steegjes, waar reeds vóór de afbraak, de overbevolking van die twee wijken een woonplaats had gevonden, bleef ze voortbestaan. Ongelukkiglijk voor die taal echter, werkt het houweel gedurig voort (1905); de smalle straatjes verdwijnen het eene na het andere, en de bevolking verspreidt zich naar de vier winden. . . Die taal bevat tevens een andere kiem van verval; ze wordt alleen door de laagste volksklasse gesproken, terwijl de andere de taal is van den burger, ja zelfs van den rijke: vele kinderen uit achterbuurten, om hunne mindere afkomst te verbergen, hebben zich van dit dialect afgewend en zijn op zijn „burgersch” gaan spreken. Heden kan men nog die taal, waarvan de hoofdverschillen bij de klankleer zullen opgegeven worden, hooren spreken door leursters, voornamelijk door vischleursters (spreken als een vischwijf—zeer gemeen spreken), op de vischmarkt, alsook in de nabijheid van gangetjes en steegjes, door dit volk bewoond. Een centrum, dat dagelijks kleiner wordt, bevindt zich voor het oogenblik op de grenzen van Antwerpen, te Borgerhout, in de zoogezegde wijk van den Steenen Molen (ook wel Doolhof geheeten); een ander, maar veel kleiner, nabij de Sint-Jacobsmarkt te Antwerpen, in de zoogenaamde Zwanengang en Rozenstraat”. (In 1969 geheel afgebroken).

³³ Zie blz. 61.

³⁴ In de letteren is bij herhaling sprake van „den Dyck”, deze dijk: cf. Jakob Duym: *Een ghedenckboeck*. . . Leiden, 1606. „Wy moeten van den Dyck”. . . „Laet haer doch comen vrij de dijcken zijn als Wallen/Met boomen wel soo starck als muren vast bepaelt, . . .” *In Beleggheringhe der stad Antwerpen*. . . (Leiden, 1606). Cf. Th. van Rijswijk: *Volledige werken*, Antwerpen, 1853; Zie ook A. de Lattin b.v. in *De politie waakt*, Antwerpen, 1946 (Leven „en familie” op den dijk) en *Sinjorenstad*, Antwerpen, 1935. Zie motto.

³⁵ *Atlas der Antwerpsche stadsbuitenen van 1698; faksimiles van de kadastrale platte gronden*. . . vergeleken met den tegenwoordigen toestand, plaat II; Antwerpen 1933.

³⁶ [E. et J. de Goncourt]: *Journal des Goncourts*. Verschillende uitgaven. Préface gédateerd Schliersée, août 1872. Zie blz. 44 en 63.

maar op zijn Engels omgespeld wordt tot „read” in „readdek”, en „dek”, als tweede lid in de samenstelling, nog weer eens anders, on-engels geschreven, en voorzeker niet al te zwaar beladen voorkomt. Wat er misschien moet doen toe besluiten dat de klemtonen in het hele compositum te Antwerpen toch niet gelijk verdeeld lagen over beide leden „rie(t)” en „dijk” en de nadruk beslist op het eerste terecht kwam: „rie(t)dijk”, zodat de tweede lettergreep het lot kon gaan delen van de Franse uitspraak b.v. voorbehouden aan kunstschilder Van Dyck zo naar de spelling als naar de uitspraak, verhaspeld tot een „Wan Dick” toe.

Het probleem blijkt dan wel zeer complex te zijn, vooral daar de filologen zelf moeilijk tot overeenstemming kunnen geraken in verband met de mogelijke dubbele d-spelling (t-d, d-d): immers middeleeuwse vindplaatsen in archiefstukken geven, naast rie-spellingen, wel degelijk „riet” spellingen, onomstootbaar, op ³⁷. In de oereigen gewone en toponymische woordenboeken ontmoeten wij vele composieten met „riet” ³⁸ tot zelfs de samenstelling „rietdijk” ³⁹ met de dubbele schrijfwijze „riet” en „ried”, als rieddycken ⁴⁰ zeker tot in de 16de eeuw toe ⁴¹. Toch weer niet zo gemakkelijk voor Brabant! Een samenstelling als „riedijk” voor Antwerpen mag dan zo waar aanleiding geven tot enig gehaspel, ook dan nog als dé onbekende in het probleem van de uitspraak gelden blijft.

Het enige wat zou kunnen opgemerkt worden, is dat de toponiem ev. synoniem zou kunnen zijn van... „Schelde”-dijk: de filologen herkennen in „shalder” een „oude” rietsoort wat „Scaldis” doet vertalen door „fleuve aux roseaux” = rietstroom, rietrivier, het Riet! ⁴²

De suggestie mag misschien even weerhouden worden, omdat een onverdachte Willem Ogier, Antwerpenaar, een door haar zeldzaamheid kostbare toespeling aan de hand doet in zijn „*Gulsigheydt*”

³⁷ Oudste stadsrekening van Dordrecht, 1418. *Middelnederlandsch woordenboek*. 114/5.

³⁸ Bredero gebruikt het woord „rietschip” (blz. 307) wel op dubbelzinnige wijze. Cf. A. C. Oudemans Sr.: *Woordenboek op de gedichten van G. A. Bredero*. Leiden, 1857.

³⁹ K. de Flou: *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek*. . . ; XIII bezorgd door J. de Smet, 1932. Cf. ook de Plantin-*Thesaurus*:. „riedt” met samenstellingen.

⁴⁰ Zie blz. 71 en 72.

⁴¹ Te Gent is er sprake van „rietmeerschen” en van „rietwinkel”, zoals Mevr. C. Tavernier-Vereecken dat vermeldt in het alfabetisch register van haar *Gentse naamkunde* (zie blz. 72). L. Lievevrouw-Coopman geeft in zijn *Gents woordenboek* (Gent 1951) op blz. 1174 ook een „rietdijk” op, als zijnde de benaming voor, „voorheen een aantal straten rond den Kattenberg”. Syn. „reedijk”. (Zie noot 331).

⁴² Zie blz. 7 en 36.

(1639–1682)⁴³: „Uyt seven sond vermaeck en straf” vindend, wijst hij te Antwerpen „het Riet”⁴⁴ kortweg als rendez-vous-plaats aan, zoals „den Dyk” door Van Rijswijk werd aangeduid: als. . . Scheldeboord. Wel aardig, maar dergelijke plaatsaanduiding, en ev. ook zekere literaire teksten, kunnen te Antwerpen al eens te maken hebben met de dijk-en-zijn-begroeiing noordwaarts, buiten de Spaanse wallen. . . ook bij Ogier.

De plant-zelf, het riet als product beschouwd geeft ten slotte nog aanleiding tot een opmerking: algemeen geldt zij als grondstof voor de versteviging van dijken langs de buitenzijde. R. van der Meulen, die het XIIIde deel van het „*Woordenboek der Nederlandse taal*”⁴⁵ bezorgde in 1914, komt in kolom 1379 aldus tot een alleszins voor Antwerpen zeer bruikbare verklaring. Het riet (in het Schelde-slib zo overvloedig en in sterke gestalte aanwezig), wij citeren nu: „dient tot matten ter dekking⁴⁶ van teedere planten voor de koude, als ook tot wanden van hutten of arme landswoningen”. Het voor ons werkelijk bruikbaar element in deze bepaling schuilt dan in het woord „matten”, omdat in het afgebroken stadsgedeelte van Antwerpen, waarover het in deze tekst, het zorgenkind van heden, gaat: de „rie(t)-dijk”, volgens later te analyseren beschrijvingen, in de onmiddellijke omgeving lag”, ja in de directe verlenging – zij het gebogen – van de oude Matte(n)straat bij het Burchtplein!⁴⁷

B 3. „RIETDIJK” ALS STRAATNAAM BESTAAT TE ANTWERPEN NIET.

De straatnaam, Mattenstraat, werd ooit wel vertaald als „reu des nattes”, maar Jan Frans Willems wenste in 1825/26 benamingen vertaling in genen dele geschreven te zien als meervoudsvorm ‘enkel als Mattestraat⁴⁸, wat ons als naamgeving dicht in de nabijheid van een „rietstraat” brengt, „straat” die weliswaar niet hetzelfde geboorterecht kan doen gelden, als deze oeroude verkeersweg. Maar is er dan ook niet de Nederlandse plantnaam „mattenbies”⁴⁹, die

⁴³ Amsterdam.

⁴⁴ blz. 217. –Karel van den Oever in *Het inwendige leven van Paul* (1921; blz. 38) zet het naamwoord in het meervoud: „Een man zwom langs de rieten” (XIII, Paul langs de Scheldedijk). Er is evenzo te denken aan *Het loze vissertje* dat in het „riet” gaat vissen. Zie blz. 22-23, 27, 28 en 81.

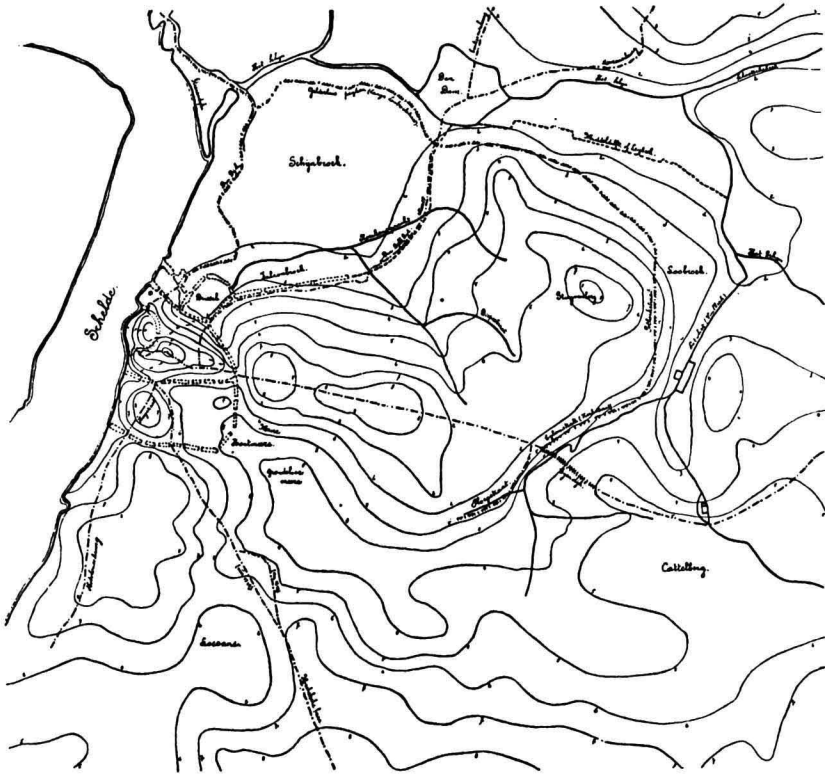
⁴⁵ ’sGravenhage, 1914–1915.

⁴⁶ Zie blz. 25.

⁴⁷ Zie blz. 59.

⁴⁸ *Historisch onderzoek naer den Oorsprong en den waren naem der openbare plaetsen en andere Oudheden van de Stad Antwerpen. Van stadswege uitgegeven.* Antwerpen, 1828; nr. 71; blz. 44. Ook August Thys schrijft Mattestraat in *Historiek van straten en plaetsen van Antwerpen.* Antwerpen, 1879; gepubliceerd na 1881.

⁴⁹ Zie hiervoren en blz. 34.

Hoogtecurven van het Antwerpse grondgebied (naar stafkaart 1880) in F. Prims: *Geschiedenis van Antwerpen I*, 1. Antw. 1927. (Met toestemming van Standaard-Boekhandel). Zie o.a. blz. 8, 11.

op zijn beurt aanleiding geeft tot de waarschuwende opmerking van de heer E. Frison ⁵⁰: „riet” zou voor de hier aangegeven doeleinden na de 10de eeuw niet meer gebruikt zijn geworden, omdat het zich, als te vergankelijke grondstof niet bestand tegen watergeklots, niet tot zwaar vlechtwerk zou geleend hebben, „bies” wel! Aldus heeft het Franse „natte” enigszins kans mee te spelen om tot opheldering te voeren, vermits Larousse het woord verklaart als „tissu de paille ou de jonc entrelacé” ⁵¹. Maar, dan komt het er misschien op aan bij verdere toestand- én woordverklaringen eer, en ook steeds te denken aan sterk, gevlochten BIESWERK. Het zou dan kunnen zijn, dat de oeverbewoners de oude grondstof-bena-

⁵⁰ 6 mei 1969, tijdens de vergadering van het „Genootschap voor Antwerpse geschiedenis”.

⁵¹ De afleiding zou teruggaan op het Latijnse *matta*, dat in wezen zijn oorsprong bij de Feniciërs zou hebben zitten.

ming „riet” eenvoudig niet hebben prijsgegeven, toen ze op de „bies”-verwerking overgingen. Een cultuurhistorisch verschijnsel dat maar al te frekwent is. Wij hoeven slechts te denken aan „glazen”, „houten”, „kartonnen”, „papieren” leien, als schrijfgier bij het onderwijs. De opmerking is pertinent in se en al leidt zij de aandacht af van het „rie”-of„riet”-probleem, zij telt mede voor de „riet”-protagonisten, die in de plantaardige grondstof hoe dan ook, de essentie van het probleem van de samenstelling zouden willen blijven zien. Er is meer, het technisch gedetermineerde gebruiksonderscheid, zoals het historisch door Frison gemaakt wordt, leidt gemakkelijk tot een onderscheid tussen de dijk-zelf met zijn „bies”-„matten” en... het „riet”, dat als gewone begroeiing in de stroom te beschouwen blijft.

Voor de verklaring van het dijk-fenomeen in verloop der eeuwen, „rietdijk” geheten, denken wij dan aan het aanleggen van de oer-verdediging tegen de Schelde-vloed, welke verdediging (Mattestraat) een primitieve min of meer gebogen ongedefinieerde verlenging, noordwaarts van de burcht, in een lichtjes heuvelig landschap heeft gehad, dit alles parallel ⁵² met de Schelde-zelf, en ook noordwaarts aflopend naar de stroom toe. Mattestraat en Rie(t)dijk vormen één verkeersweg in twee gedeelten, waarvan het eerste beslist de oudste moet zijn.

Het „*Middelnederlandsch Woordenboek*” van Verwijs en Verdam in de uitgave van 1941, bezorgd door Stoett ⁵³, brengt met de omschrijving voor „rietdyck, riedtyck, rieddyck, ryddyk” (weliswaar als Friese of noordhollandse inbreng!) als „dijk aan de buitenzijde voorzien van een muur, gemaakt van op elkaar gepakt riet” (dus geen gevlochten matten!) „met steile buitenglooiing”, nog weer een nuance meer aan.

Maar, zo zitten wij meteen in een materie die nog anderen enig hoofdbreken kan kosten, want zoals een nooit te versmaden E. Geudens ⁵⁴ het voor meer dan een halve eeuw opmerkte betreffende een Vleeschhouwerstraat en een Evenscalstrate (Zwijnenhoedersstraat), zo is het met dit hele stadsgedeelte gesteld: de „studiën zijn ingewikkeld”, vorderen langzaam en de wisselende stadsbeelden, the scenery, in verloop van de oudste tijden vervaagden al te snel. Van de hele „vroegbewoonde” ⁵⁵ „Kraaiwijk” ⁵⁶ is schier de helft ver-

⁵² Zie blz. 59.

⁵³ VI, 1370; 4437.

⁵⁴ E. Geudens: *Plaatsbeschrijving der straten van Antwerpen: 1897-1913*. II, blz. 207; ontstaan uit artikelen voor *Volksleven*, 1897.

⁵⁵ F. Prims: *Geschiedenis van Antwerpen; I. Jong Antwerpen*. Brussel, 1927; blz. 38.

⁵⁶ Stadsarchief Antwerpen. - *Modern Archief* 2682³⁵ Dagrapporten 2 Waterschoutsambt, 1829.

dwenen, zo betoogde Geudens ⁵⁷ Vóór het rechtmaken van de Schelde was er „van de zoogenaamde vlieten of schuilhaven. . . nog ietwat te zien” „van de oude hoeken en kanten”. „Wat ik daarover te vertellen heb”, zegt hij, „is voor 't jongste geslacht” – *let wel van 1913!* ⁵⁸ – „subjectiever wijze gesproken ongenietbaar, objectieverwijze – en dat geldt zelfs voor de lezers die de oude stad nog gekend hebben ⁵⁹ – mist men heden alle verband met den voorouderlijken toestand van eigendommen en straten. . .” „Over den oorsprong noch over de grenzen van dit kwartier wisten onze ouderen niet veel te verklaren.” ⁶⁰

En over het aaneengroeien van de mini-kernen in de periodes vóór de 12de eeuw evenmin: de historici aanvaardden op de hoogte een – de bekende – burchtkern; noordelijk daarvan de Kraaiwijk (= Craeywyck, met enkele hoeven, in matten opgetrokken); zuidelijk de vismarkt (weer met terreingolvingen); nog zuidelijker een vlakke „zand” -strook, en verder landwaarts een vliet (St.-Jansvliet = Kleine Tunnelplaats) enkel bewoond op haar zuidelijke oever.

In de ruimte, die ons zeer bepaald interesseert, de Craeywyck, lagen gespreid zogeheten „vrijgeweiden”, die ter wille van het vee beschermd moesten worden en dat niet enkel tegen de opstormende vloed.

Derhalve wordt het zeer in het bijzonder de vraag te weten hoe het in vroeger eeuwen met de Scheldeoever gesteld was, tussen de Burchtgracht en de zogeheten Holenvliet, die ooit van naam veranderde en tot Koolvliet werd ⁶¹; en, meer nog hoe het landschap in zijn geheel lang vóór de 12de eeuw, op de plek van de burcht en Kraaiwijk gevormd was, vóór de Schelde haar grote doorbraak voltrok en Antwerpen pas werkelijk kansen op ontstaan kreeg!

Best zou dan zijn dat geologen en waterbouwkundigen samenspannen om de naar hun aard diverse, losse woningpartijen en percelen langs de grillige oever, met de verkeerswegen en vooral met de „rivieren”, „trapsgewijze”, ook naar de hellingen, drempels, geulen en dies meer uit slib, klei, turf en zand op te halen, want de

⁵⁷ Zie hiervoor: III, 51.

⁵⁸ Zie blz. 6, 25 en 69.

⁵⁹ Zie blz. 69.

⁶⁰ Merkwaardig is wel dat C. van Campen (Poppenschouwburg, Antwerpen) in het programma voor *Morgen is 't bruiloft* uitgebouwd op een idee van J. J. van Campen vader (1882–1965) bij Heil-met-de-Huik noteert, dat de heks van zichzelf beweert geen toverkol te zijn, „maar ze woont op het schoore in de buurt van de Rietdijk te Noorden van Antwerpen waar de goeden raar waren”. Zie blz. 32.

⁶¹ Zie blz. 63 en 64.

voorstudie, zelfs na Wauwermans⁶² is al te summier en approximatief gebleven. Wordt G. Hasse's betoog⁶³ niet te gemakkelijk aanvaard, dan zette het toch te zijner tijd en daarna tot nader onderzoek van de terreinen aan. Nog in 1944 wees R. Haenecour er in zijn studie op,⁶⁴ dat de Schelde ooit de burchtheuvel met twee armen omvat heeft, wat in de verbeelding aanleiding kan geven tot „armen” met zijwaters (cf. Schijnen). Daarop wordt later teruggekomen.⁶⁵

Het blijkt wel, dat wij met het gebruik van de toponiem „Rie(t)-dijk” eer voorzichtig moeten omspringen, zeer voorzichtig, zelfs met de omschrijving van zijn wezen en de lokalisering van het „rosse” leven dat er in de geesten mee samenhangt. Mag het mengelmoes van talen aan de stroom van lieverlede daar, met de beleving van de erotiek, drastisch en wild, de waarde van een eeuwenoude constante hebben, zoals Ivo Michiels het incisief voorgehouden heeft in de perfecte inleiding bij het fotoalbum van Filip Tas⁶⁶, vol van atmosferische momentopnamen „vus à travers un tempérament”, het door deze auteur „authentiekst” opgeroepen Scheldeleven is zeker niet te binden aan het huidig decorum: de natuurlijke kern van de oudste stad-aan-de-Schelde werd immers tweemaal verminkt: de waterlijn werd tweemaal — met haar leven — bewust achteruit gehaald; de stroom kreeg veel meer „water”-slag en het eigenst eigene, natuurlijk decorum is derhalve lang weg. Wel bleef het resterende — door Michiels niet benaamde — leven, zelfs na 1870–1884, autochtoon in se, naar de aard aan zichzelf gelijk, ook sterk genoeg om hem in 1967 nog te vervoeren. Alleen om in ons het „Rie(t)dijk”-beeld te reconstrueren van dat werkelijk eigenst eigene, moeten wij ons, met de bijstand van vele disciplines, terdege inspannen, want zie, wanneer een Sinjoor als Karel van den Oever, steeds bereid tot zelfkwelling en openbare biecht, in 1921, in een topografisch sterk gesuggereerd crisis-verhaal⁶⁷ de strijd tussen goed en kwaad laat culmineren, dan zo belijdt hij het, „kuiert” hij, veertig jaar vóór Michiels, „langs den Rietdijk aan de Schelde”⁶⁸, met name oord van zonde en beproeving, maar

⁶² Zie blz. 74.

⁶³ *Les Schyngs et l'Escaut primitifs à Anvers* in *Bulletin de la Société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie* 1910; 442–453.

⁶⁴ *Formation de la côte et des fleuves à marée de Belgique* in *Tijdschrift der openbare werken van België*. Brussel, 1944.

⁶⁵ Zie blz. 74.

⁶⁶ F. Tas: *Antwerpen, stad aan de stroom, een fotoboek*; inleiding I. Michiels; fotoredactie en verklarende teksten K. van Deuren. Fr. vert.: M. Buysse en J. Goeyens; Eng. vert.: A. Birt; Duitse vert.: G. Hermanowski. Tielt, 1967.

⁶⁷ *Het inwendige leven van Paul* in *Vlaamsche arbeid*. 1922 (daarna in boekvorm, 1923); IX, *Paul's nieuwe bekoring*. Ook in *Klassieke galerij*, nr. 27. Antwerpen.

⁶⁸ Daar haalt het „ik” een brief uit de zak, geschreven door klooster-

nog eens veertig jaar daarvóór was de zo geheten plek in de enge wijk al met de grond gelijk gemaakt! Werd deze onrustige, oprechte zoeker naar waarheid niet geboren in 1879, toen de houwelen al duchtig toesloegen? Zijn jong-bewuste ogen kunnen ten hoogste over een keien-klompenvlakte heen gekeken hebben. Van uit het zolderkamertje aan zijn zo geheten „ongerepte” „gracht” (Steenhouwersvest), ook aan de Schelde, kon hij zijn visionnair ingestelde, zo waar door Baudelaire⁶⁹ geplaagde verbeelding gemakkelijk de vrije loop laten: zij werd alleen door de overlevering grondig gestoffeerd. Baudelaire, die heeft de stad werkelijk gezien, 1863, door Byron in 1815 reeds als „ignoble” gekenschetst, „rising on the mighty Scheldt”⁷⁰:

Van den Oevers tekst, die als een ontlasting mag gelden voor religieus aan te voelen stemmingen, beleefd in typisch-Antwerpse straten, onder stralend Schelde-licht of zware westerse wolken, is een keurig kleinood waaraan opnieuw bewezen kan worden hoe gevaarlijk literaire teksten kunnen zijn voor de juiste interpretaties van decorums. Paul toch wandelt „langs den Rietdijk” in IX, maar in XII staat hij bovenop, vermoedelijk, het Noorderterras, waarvan in de Rietdijkse tijd niemand ooit kon dromen, dat die mijmerplaats op initiatief van Frans Gittens ontworpen zou worden! Wel doet de „groenige absinte-gloor van de terraslamp” het in het Van den Oeverse zielelandschap naar de tijd, uitstekend, ook dan nog als de dichter er van verdacht kan worden met de Verlaine-„gloor” van „zijn” Rietdijk boudweg Marlene Dietrich's allerrecentste filmische „Laterne” te verbinden, die hem pas in W. O. I. was toegeschoven: onder deze anachronistische lantaarn leest Paul een brief van de naar het wezen onbereikbare geliefde. Heeft hij niet ergens⁷¹ eens gezegd, toen hij zijn expressionistische scheppingen nog niet moest verklaren: „Ik wilde door de muur van de literatuur breken om onmiddellijk in de wereld te staan. . .”?

Naar het sentiment dus een goed getroffen beeld als katalysator, iconografisch echter zo vals als het maar zijn kan. Voor ons thema der constanten toch welkom!

Want, moeten wij ons met het oude, liefst precies met het oudste stadsbeeld inlaten, dan is het nodig aldoor voor ogen te houden,

zuster Angelina, die tot het protestantisme zal overgaan. De held-zelf klopt bij het klooster aan. Prof. Dr. R. F. Lissens maakte de herinnering aan de verschijning van het werk in ons wakker (dec. 1968).

⁶⁹ Zie blz. 82.

⁷⁰ Geciteerd gevonden voor *Canto III* van *Child Harold* maar niet terecht gebracht! Cf. *The diary of Dr. Polidori relating to Byron, Shelley etc.* Edit., elucid. by W. M. Rossetti. London, 1911.

⁷¹ *Dr. Gerard Brom weet niet wat hij schrijft* in *Het Vlaamsche Land*, 10 en 17 mei 1924.

dat in een algemeen bekend staande, door opgravingen teruggevonden na te wijzen „Matte(n)straat” èn de vele verklaringen van, plus de bepalingen over „les riddeck's” en „rie(t)dijk” in alle mogelijke teksten steeds veelvuldig in elkaar overvloeien. Ongecontroleerd is verwarring onvermijdelijk.

Jan Frans Willems beoogde in 1826 in de eerste plaats de Antwerpse straatnamen een verdedigbaar, naar de taal oirbaar kleejde aan te leggen ⁷². Hij zou ons dan ook wel *één* of *de* sleutel ter opheldering van ons rie(t)dijk-vraagstuk hebben toegestoken, ware het maar, dat hij voor één van de voor het Frans zo duidelijk aan te wijzen „Rid”, of „Ridd”, of „Rydd” of „Rie”-varianten met -dijk *één* enkel gering rectificatiekansje had ontdekt onder de 354 namen, voor de vier stadswijken ten behoeve van de „Edel Achtbare Heeren van Antwerpens Magistraat op 14 September 1826”, opgesomde en ook genummerde straatnamen en toponiemen, daar waar hij toch „Staekskens” als verkeersweg vermeldt en een Drooggat (nr. 78, blz. 45) in de meest dichte nabijheid van de „Rie(t)dijk”, zoals ook de overbekende en tot heden toe beknot bekend gebleven „Kolenvliet” ⁷³, ook dan nog als de benamingen niet in de wijkboeken opduiken. Welnu, Willems vermeldt de toponiem „Rietdijk” met geen letter.

Ofwel tekende Willems de naam van de straat om deftigheidsredenen niet op, wat niet klopt met de inlassing met commentaar van „Blyden hoek”, „Lepelstraat” (zuidwaarts) en „Guldenberg” (noordwaarts, centrum van de „Craeywyck”), ofwel, en dat gaat naar een merkwaardige conclusie, ofwel was de benaming Matte(n)straat wél, maar „Rie(t)dijk” niét gangbaar vóór 1826. Dialectisch gezien geeft hij b.v. een „Oschmeret” voor Ossenmarkt op ⁷⁴; waarom zou hij dan ook geen enkel van de ons thans in handen gevallen rietdijk-varianten hebben nagelaten? Het oudste stratentracé van de wijk dat de Dienst voor Werken van de stad Antwerpen bewaart ⁷⁵, geeft overigens de Matte(n)straat duidelijk weer, maar de verkeersweg, die in de verlenging van deze ligt, draagt geen naam. . . . Wij moeten dan ook beroep doen op onze fantasie, om „de politieagent die op wacht staat aan het Papegaaiken, op den hoek van den Rietdijk aan de Schelde” ⁷⁶, scenisch een plaatsje toe te wijzen! Bovendien moeten wij aanvaar-

⁷² Om b.v. gedaan te maken met een „Oogsetterstraat” =rue des occulistes (!) voor Hochstetterstraat, overgebleven uit de Franse tijd. Zie blz. 23.

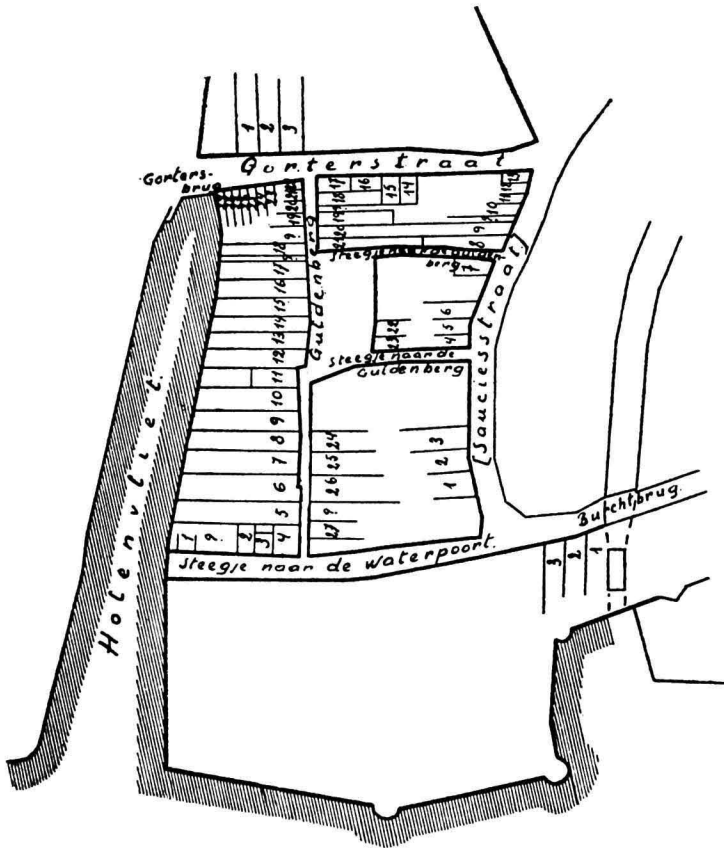
⁷³ Zie blz. 63 en 64.

⁷⁴ Cf. thans op het Kiel „Boskensstraat” voor „De Bosschaertstraat”.

⁷⁵ Plan Al. *Openbare werken te Antwerpen 1863-1963*, Antwerpen, 1967.

⁷⁶ A. de Lattin: *De politie waakt*. Antwerpen, 1946; hoofdstuk XXV-XXVII: De Rietdijk.

den, dat in de sedert het jaar V gevoerde campagne om straatnaamborden op zink aan te brengen – in het jaar VIII, 2 ventôse, waren er 700 klaar om opgespijkerd te worden – geen Rietdijk begrepen was en toen Antwerpen in 1827 Parijs en Londen volgde om geëmailleerde borden aan te brengen, gaf Willems' lijst geen aanleiding om er een te zijnen behoeve klaar te maken. Wanneer dertien jaar later door de stad aan de Bestendige Deputatie gevraagd wordt een uitgave van 4000F goed te keuren voor de aanmaak van weer

Kwartierplan van de wijk „Guldenberg” naar G. Asaert: *Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400; proeve van topografische reconstructie*. In Bijdr. tot de Gesch. inz. van het oude Hertogd. Brab. 50e jrg. 1967. Met toestemming van de auteur en het Stadsarchief van de Stad Antwerpen. (Steegje naar de Waterpoort = Rie(t)dijk; Burchtbrug ligt over Matte(n)straat; Burchtgracht parallel met Sauciesstraat; „Wayenberg”, vermoedelijk weg van „Guldenberg” naar „Steegje”).

nieuwe borden en deze klaar komen in 1842⁷⁷ en verderop, dan vermeldt weer geen enkele van de bewaarde lijsten de toponiem, wel een Mattenstraat (2 borden), een Jordaenskaai (4), een Haringvliet (4), een Guldenberg (4), een Koolvliet⁷⁸ (3). In de ambtelijke commentaren betreffende de plaatsing van de borden rijst ook niet de minste toespeling. De „Rietdijk” is als lucht voor bestuur en administratie, die – vitalistisch beschouwd – wel heel wat beter moeten weten!

C 4. „RIET” AAN DE SCHELDEBOORDEN:

Het „riet” blijft dus spoken. Het is logisch en verlokkelijk langs de toch zo natuurlijke benaming „rietdijk” heen het groene Scheldelandschap in zijn oergestalte fictief te reconstrueren in verband met de nog steeds bestaande stadsbenamingen als „Oever”, als „Zand”, met de visie op de van oudsher vele glooiingen die de naam „berg” verwierven: Visberg (men sprak van „Vischmarkt”; „beneden ’t vleeschuys”, „den berg op” „optgulden Eylant(!)boven de vismerct”⁷⁹, Guldenberg, Coraelberg, Bloedberg (ook niet bij Willems!), Hoekberg, Cauwenberg, ál verhevenheden gelegen aan een stroom die vóór de burcht, voor 1880, wel iets minder breed was dan nu om bij „Kattendijk” (= Veedijk) 400m te bereiken. Dr. G. Aesaert⁸⁰ brengt ons, welgekomen, zo waar een „WayenBERCH” aan; hoe smal ook; wij halen hem straks nog op.

Moet thans vrij diep onder het huidige stratenprofiel gegraven worden om een bewoningskern van voor zeventienhonderd jaar te ontdekken, dan begrijpen wij ook waarom een kerk als Sint-Paulus, Nosestraat, aan de Veemarkt, enkel met vrij veel trappen te bereiken was: het niveauverschil aan de Schelde was zo groot in kort bestek, dat een verkeersweg als de genoemde Matte(n)straat, in de veertiende eeuw reeds, zeer decoratief, onder het koor van de Burchtkerk doorliep⁸¹. De naast het Vleeshuis schilderachtige Reep⁸² met zijn vele „brede”, steekse treden en het nu bedreigde,

⁷⁷ Op 6 september 1842 geeft het College ook opdracht aan de stadsarchitect „de faire un plan de l'intérieur de la ville”. Zie blz. 69 en 91.

⁷⁸ Stadsarchief Antwerpen; modern archief 937.

⁷⁹ E. Geudens: *Plaatsbeschrijving der straten van Antwerpen...* 1897–1913. B.v. III, blz. 137; II, blz. 149, 170, 146.

⁸⁰ *Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400; proeve van een topografische reconstructie in Bijdragen tot de geschiedenis van het oude hertogdom Brabant*. 1967; zie blz. 30, 69 en 70.

⁸¹ Stadsarchief Antwerpen 27 A/14v; ± 1540. Naamloze pentekening van de vestingmuur der stad langs de rede met het Burchtplein. De helling van de basis van het plein is zeer goed merkbaar.

⁸² Cf. „Reeperbahn” te Hamburg, waar eertijds de touwen werden gedroogd voor de zeilschepen. Cf. verder J. Mansion: *Topografisch onderzoek van plaatsnamen in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor toponymie*

eertijds beruchte, Krabbenstraatje – rijkverkeer was uitgesloten – spreken nog tot de verbeelding. Een vroegere opmeting⁸³ van het stratenniveau in de verdwenen stad⁸⁴ geeft bijwijken een hoogteverschil van 2m80 aan over een afstand van 14m95!

Deze oude, dus wel sterk golvende stadswijk waarvan het grootste gedeelte sedert tachtig jaar vergaan is, heeft de eeuwen over open gelegen voor het Scheldegeweld: zij kon haar bestaan slechts waarborgen door dijken.

De Antwerpse landbouwspecialist, R. Havermans, zegt dan ook, dat „dijk” en „riet” samen horen in een gebied waar zoveel riet-toponiemen voorkomen, zoveel riet groeit, dat zo waar een Rietbos, Rietkuilen, een Rietschoor te vermelden zijn⁸⁵. Om letterlijk zijn brief van 1 maart 1963 te citeren, zeggen wij dat „het ons niet moet verwonderen in de oeverzone van de Schelde tegenover de oude stadskern rietbenamingen te vinden”. En hij voegt er aan toe, wat tot in de negentiende eeuw waar blijft, „dat hier en daar rietzones langsheen de Schelde zullen bestaan hebben vóór het bouwen van beschoeiingen of kademuren en dat riet ook groeide langsheen de boorden der geulen of vlieten,⁸⁶ die in de Schelde uitmondten”.⁸⁷

Maar vooralsnog is uit dit contact met landschap, oevers en dijken niets precies af te leiden betreffende de localisering van „*Rietdijk*”, hoe dikwijls Antwerpen ook in opspraak geraakt zij. Ten bewijze de teksten van de rancuneuze „Heinsius” (1695–1756⁸⁹), die haast tot de redactie van een bijzonder soort van sex- adresboek is gekomen! Ook bij deze auteur komt geen „rietdijk” voor. Dr. Asaert⁸⁸ die voor zijn doctoraal proefschrift (1968) de oudste bronnen, met historisch doelwit, onderzocht, heeft trouwens ner-

---

en dialectologie. VIII, 1934; blz. 27, die verwijst naar Verdam (strook land langs een water) maar enkel de „Reep” te Gent blijkt te kennen (langs de Schelde), als straatnaam. Mansion vermeldt echter ook de middelnederlandse betekenis „koord, kabel”. Bij De Flou (XIII, 365) gaan alle „reepdijken” op waterlopen terug (ten Repewerf, 509), maar een „reep” kan eveneens een „stuk land” aanwijzen (cf. M. Gysseling). Welke functie had eertijds de „Antwerpse reep”, die in de Burchtgracht uitmondt? Een doodgewone hellingflank met „bovenop” het Vleeshuis?

⁸³ Zie blz. 26 en 59.

⁸⁴ Stad Antwerpen, Bureau van werken, Plan A 13. Zie hiervoor blz. 59.

⁸⁵ Zie ook M. Schönfeld: *Nederlandse waternamen*. Amsterdam, 1955, blz. 189. Er wordt op teruggekomen. (Zie blz. 71); ook bij Grootaers-Kloeker-Pee-Meertens komen „riet” – composieten voor: „rietveld”, „riethoven”. Maerevoet (zie blz. 22) brengt „rietkant” en „rietvisser” („rietvoorn”) aan. [Te Westmalle heetten de moerassen „Rietschot”].

⁸⁶ Zie blz. 70.

⁸⁷ Zie R. Havermans: *Bijdrage tot de landschapsgeschiedenis der Scheldedolders*. Antwerpen, 1956; blz. 66 waar de auteur bij Boereschans een „Rietschoor” beschrijft, zijnde een kreek. Zie blz. 33.

⁸⁸ G. Asaert: *Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400*. Zie blz. 31.

gens een Antwerpse middeleeuwse, toponiem met deze woordklank teruggevonden! ⁸⁹

En nochtans wij citeren Havermans nu verder: „Over het gebruik van riet door de mens is voldoende bekend. . . en het is zeer goed mogelijk dat het aangewend werd bij oeververdediging b.v. om er een waterkering mede te beschermen tegen golfslag”, wat Van der Meulen overigens reeds suggereerde ⁹⁰. „In die zin kan „rietdijk”, zegt Havermans, „dus wel slaan op een door riet afgeschermd dijk. Zie het gebruik van „krammatten(!)” ⁹¹ uit stro of riet in de moderne waterbouwkunde”. Het zou dan voor de Matte(n)straat en *ev. haar verlenging* betekenen, dat — in de Middeleeuwen — technisch beroep was gedaan op een rietbeslag als permanente beveiliging van de woonkern-zelf of . . . bies.

Nu zou het bovendien fout zijn bij het zoeken naar een verklaring even te vergeten dat „riet” als woordvorm, ook in het Duits, naast „riet”, toch ook op een moerasachtige streek wijst, waaruit de samenstelling „Riedmatten” (b.v. bij Zermatt) ontstaan is, weliswaar met „Matten” in een andere betekenis dan deze die voor Antwerpen pasklaar schijnt te zijn; nog zou er sprake kunnen zijn van een bebouwd stuk grond in een ontbost gebied ⁹², al schakeringen die in zekere zin hun toepassing zouden kunnen vinden in de Brabantse polderstreek met haar weiden en. . . „cattle” (Kraaiwijk intra muros; Kattendijk! extra muros) zonder dat er voor een sluitende interpretatie van het voor Antwerpen typische geval beslist beroep op gedaan moet worden.

„Het „dijk-suffix”, zo luidt Havermans’ tekst toch verder, „kan slaan op een werkelijke waterkering of op een in drassig gebied gelegen verhoogde weg”. ⁹³

„In bepaalde gevallen kunnen beide begrippen elkander dekken. Men kan dus te doen hebben met een dijk, langs dewelke welige rietgroei opviel”. „Langsheen kreken of geulen kon overigens een oeverwal ontstaan die ietwat boven het naburig land uitsteekt en die dan als vanzelf kan aangewezen zijn als weg, die dan tot een dijk kan aangroeien”, ⁹⁴

Kunnen wij ons nu aan de hand van kaarten en tracés voorstellen hoe de omgeving van Burchtplein, *Matte(n)straat en haar verlenging* naar de enige uitweg — de verre Slijkpoort ⁹⁵, door de zestiende

⁸⁹ Brief aan G. S. Zie blz. 31.

⁹⁰ Zie blz. 23.

⁹¹ Zie blz. 60.

⁹² *Mozins vollständiges Wörterbuch der deutschen und französischen Sprache, neu durchgesehen und vermehrt* von A. Peschier. Stuttgart und Tübingen, 1846.

⁹³ Zie blz. 60, 70 en 74.

⁹⁴ Zie. blz. 60 en noot 57.

⁹⁵ ± Londenstraat thans.

eeuwse vestingen heen — tot bij het Oosters Huis, het Boerenkwartier en de eerste dokken van de negentiende eeuw er uitzag naar de Schelde toe, dan lijkt de karakterisering van het dijklandschap door Havermans wel goed de evolutie van het stadsbeeld weer te geven.

En het is niet moeilijk deze door „riet(=bies)-matten” versterkte „dijk” — vóór de zestiende eeuw, vóór de aanleg van de Spaanse vestingen dan — in aansluiting te zien met de reeds vermelde (aarden, stenen), Polderdijk, alias „den dijk”⁹⁶.

Als een feestliedje van 1669–1670 er over rept hoe „een riet” werd „gepluukt tot eene gedachtenisse”⁹⁷, dan ervaren wij bovendien hoe dicht „riet” onder de greep van de stedelingen bloeide!

Het oeverbeeld vóór Antwerpen is wel gewijzigd geworden onder keizer Napoleon, door aanleg van de eerste kaden, maar noordwaarts van deze, precies waarom het plus minus, met de „Rie(t)dijk” gaat, is niets veranderd geworden van de Spaanse tijd af tot de jaren '70-'80 van de vorige eeuw.

Het stadsbeeld stond er stil; niet de tijd: het verkeer van de stadskern uit naar het dijken spel dichtbij en in het noorden is drukker geworden, want als historische feiten moeten gelden, dat Franse mariniers zijn opgedoken, ook galeiboeven zijn aangevoerd; dat Hollandse soldaten zijn binnengekomen en Jantjes, dat ook nog opnieuw Franse soldaten hun leventje gingen leiden; na 1815 daagden zelfs Engelsen op, Duitsers, ook Skandinaven in wat de waterschout heet „het kwartier der marienen”, „waar de publieke vrouwen, zeker 's Zondags gedurende de godsdienstoefeningen” minder voor het venster mochten zitten⁹⁸. Op de zelfde bron⁹⁹ betrouwend moet gezegd worden, dat het leven „vooral in de eerste wijk” rumoeriger wordt; de dames komen uitdagend op straat. Zij worden opstandig en worden keer op keer aangehouden, losgelaten en geven door straatlawaai opnieuw aanleiding tot verbalisering¹⁰⁰. Zij voerden stellig allen, publiek en snollen, hun talen en taalfiguren virtuos. Helaas, van hun woorden is quasi niets „beklijfd”.

Na 1789 is het leven te Antwerpen inderdaad zeer intens geworden en zelfs, al ging na 1830 de Schelde weer dicht, dan is toch een bepaald vertier aan de wateren ingezet, dat na 1835 door het inleggen

⁹⁶ Zie blz. 51.

Allicht is het nodig op deze passus de correctie van Frison toe te passen en het „riet”-woord te beschouwen als geldend voor vroeg-Middeleeuws „riet” en later Middeleeuws „bies”.

⁹⁷ P. Arents: *Antwerpen in dicht en lied*. Kermisfeest op de Schelde: 1669–70. *Antwerpen in dicht en lied*; vermeerderde en verbeterde overdruk uit *Antwerpen I*: 1827–1830; nr. 268c.

⁹⁸ *Dagelijksche rapporten aan de Regeering*. Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief 2682/33; nr. 9; 8/9 augustus 1821.

⁹⁹ Nrs. 54 en 552, mei 1823.

¹⁰⁰ Stadsarchief Antwerpen; Modern Archief 2682/35; Proces-verbalen.

van het spoor (Antwerpen)-Mechelen-Brussel nog eens beklemtoond is geworden. België wordt in de negentiende eeuw een kapitalistisch landeke van plezier, in weerwil van zijn eigen interne miseries! In 1835 zal de „*Revue britannique*”¹⁰¹ naar aanleiding van het „*New political weekly journal*” gewagen over Brussel „cette folle ville” en haar „besoin de s’amuser. Elle donnerait quarante orateurs pour un Labiche et deux cents ministres pour Mlle Grisi”. En van Brussel uit wordt het weldra een fantastische spoorreis naar de plaats waar in 1834 een achtste wereldwonder was onthuld: het „Théâtre royal français” van architect Bourla¹⁰². Wij vernemen later bovendien¹⁰³ hoezeer Brussel en Antwerpen aan elkaar gewaagd geraken en dat precies langs een toch wel bij name genoemde „Riedijk” om!

Waarom dit onverwacht cultuurhistorisch tussenspel? Ter wille van de heer Havermans, die in zijn brief over „waterkeringen” en „dijken” en „riet” bij de benadering van het toponiem-probleem de zeer logische opmerking maakte, dat het „van groot belang is „de” ouderdom van de toewijzing” te kennen om hem precies te kunnen definiëren. Heel juist! Daar komt het ook bij ons, buiten alle directe en indirecte getuigenissen, op aan: August Vincent toch be- toogde in 1929¹⁰⁴, dat R. Köttschke¹⁰⁵ reeds in 1907 had aange- drongen om het verband tussen woordvorming en rivierna- men wat nader te bestuderen: de verscheidenheid in de verschijnse- len is immers zo groot. Vincent tracht dan ook orde te scheppen, en in zijn systematiek treffen wij enkele suggesties aan die doen nadenken. Niet enkel vermeldt hij het feit (IAf, blz. 97) dat de benaming van de waterloop kan verdwijnen, nadat de rivier haar naam aan de plaats gegeven heeft¹⁰⁶, maar onder III Ac suggereert hij, zonder „dijk” te vermelden (wel dam! blz. 127), ook na te gaan wat geschied zou kunnen zijn met de naamgeving bij samenstellingen slaande op „werken” en „agglomérations voisines”.

Het komt dan wel op graven aan in overlevering en teksten.

Wij wensen daarom naar aanleiding van des heren Havermans’ suggestie eerst verslag uit te brengen over de jacht die een paar jaren in beslag nam, over een speurtocht in een zeker dubieuze uitgangs- wereld, omdat het feit ons heeft getroffen, dat het woord „Rie(t)-

¹⁰¹ I, 189–198.

¹⁰² G. Schmook: *De K. N. S. „de schoonste van Europa”* in *De Scene*; Antwerpen, 1969.

¹⁰³ Zie blz. 61.

¹⁰⁴ *Les rapports des noms des cours d’eau et des noms des lieux; trans- port, dérivation, composition, détermination* in *Bulletin de la Commission de toponymie et de dialectologie*. Bruxelles, III, 1929.

¹⁰⁵ *Deutsche Geschichtsblätter*. VIII, 1907; blz. 241.

¹⁰⁶ Zie blz. 75.

dijk" met zijn varianten als lokalisering niet vóór 1830 optreedt. In alle geval rept de Markies De Sade er met geen woord over in zijn brief van 28 december 1769, geschreven van uit Antwerpen, een wel dorre stad, wat niet belet, dat hij er later de moeder van een ondernemende „Sarah" zal thuisbrengen.

Lang na de „afbraak" van de wijk, na de jaren 80–84, zal de naam anderzijds duchtig blijven rondspoken in de letteren, om zo waar nog afgietseldiertjes te krijgen b.v. in de Kempen, naar het getuigenis van J. Bolckmans bij de beschrijving van de bende van Zoerselbos ¹⁰⁷. R. F. Lissens deelde de auteur mede, dat te Leuven een minder goed befaamde omgeving, zonder enige uiterlijke aanleiding, de benaming „Rietdijk" is gaan voeren voor twee straten

In welke chronologische orde duiken de „Rie(t)dijk"-verschijnselen dan op? Daarvoor moeten wij beroep doen op een misschien wat verbazingwekkende, doch ook uitgebreide documentatie betreffende de schoonheid en de schande van de oude stad, waaruit een „Gesamtbild" met excerpten in aanleg is.

Reeds nu kan opgemerkt worden, dat V. Hugo die over Antwerpen zo uitbundig verslag uitbrengt bij zijn vrouw Adèle in verband met zijn augustusbezoek van 1837, niet rept over de Rie(t)dijk ¹⁰⁸ – wat niet wil zeggen dat hij er, met of zonder Julie Drouet, wegbleef! –, terwijl Jules Michelet – ook in 1837 – in zijn relaas „*Sur les chemins de l'Europe*", al toetst hij er maar even aan, wel een toespeling op de betreffende rietbegroeiing van de Schelde waagt, wanneer hij de gothische toren als spil in de wijk ziet, als een „corbeille tressée de ses joncs" ¹⁰⁹. Het is niet uitgesloten dat archivaris Verachter, door Michelet vernoemd ¹¹⁰, de historicus op de heel bijzondere omstandigheid heeft opmerkzaam gemaakt, temeer daar de omgeving-zelf én Scheldeboorden én markt én toren én musico's al een tijd in de belangstelling stonden. Op een en ander én op „rideycks" mochten wij reeds wijzen ter gelegenheid van het verblijf van Alphonse Royer en Roger de Beauvoir in België in 1835 ¹¹¹, juist het jaar dat wij de pen van Theodoor van Rijswijk en zijn kornuiten van „den Dyck" zien gewagen als een „wandel"-plaats, maar. . . ook van „de riedyck" en dan in een schrijfwijze die in 1840, ter gelegenheid van de plaatsing van Rubens' stand-

¹⁰⁷ Cf. *Oudheid in de kunst*. 1952/4.

Zeer curieuze coincidentie: wanneer Noord-Afrikanen, in 1969, een Iers gouvernantetje versassen als blanke slavine, dan komen zij ook te Zoersel op het goede adres! (*De Standaard*, 27 januari 1969).

¹⁰⁸ Zie blz. 48.

¹⁰⁹ Hij gewaagt niet van „roseaux". Zie blz. 7.

¹¹⁰ G. Monod: *La vie et la pensée de J. Michelet, 1798–1852*. Paris, 1923; I.

¹¹¹ G. Schmook: *Een Parijse „beau" onder Antwerpse „jolikes"*; *Roger de Beauvoir op doorreis in de winter 1834/35*. Gent, 1959. Zie blz. 5 en 41.

beeld, door een aantal stippen nog eens heel precies als „RIEDIJK” zal beklemtoond worden ¹¹², in zeer ongunstige betekenis trouwens, vermits de bezetting van de daar gevestigde instellingen met een aanblazing en vijf stippen wordt gespeld: h. . . .

Voor de klap op de vuurpijl zorgde in mei/juni 1969 Prof. Dr. W. Couvreur die uit zijn welgestoffeerde documentatie in zijn fraaie oude woning een anoniem vers van meer dan honderd regels in handschrift te voorschijn haalde — uit de papieren van Fred. Verachter! — dat de nieuwe Belgische orde van 1830 te lijf gaat. In de regels 82–85 krijgt „Lauwers den substituut” „in een dag genaemd tot opperavocaet” er van langs: een weerhaan is hij; hij „draeyt zig naer alle winden/gy kon hem in de kerk en op den riedyk vienden, . . . „Zo kregen wij de voorlopig oudst bekende bewijsplaats voor de toponiem in handen, terug te voeren op ± december 1830, bovendien kwansuis als „rie-dyk” beklemtoond, wat doet veronderstellen dat de benaming toch ouder zou zijn, kan zijn dan belgisch”. Maar ja, wie brengt de bewijzen of waar zitten ze verscholen?

Het negentiende-eeuwse en oudere! bedrijf — het werd reeds gezegd ¹¹³ — draaide er vóór de Revolutie al op volle toeren, want in de „*Dagelijksche politie rapporten aan de Regeering*” ¹¹⁴ staat van 10 op 12 oktober 1821 voor het le arrondissement te lezen, dat de „herbergen en nachthuizen ten behoorlyken tyde gesloten” werden „en de publieke vrouwen in de Zakken en Mattenstraten tot de orde terug geroepen” zijn en gedwongen werden zich in hun huizen terug te trekken. Deze officier opereerde op de niet genoemde Rie(t)dijk, op de „kaeyen en elders” (3.5. en 20.5.1823). Geen spoor van benaming echter, wel van de vestiging van de danszaal Vauxhall reeds in 1824 ¹¹⁵, vermoedelijk wel wat later de „oude danszaal” wordt genoemd (1830; nr. 15), waar een „Waals muzikant” Delsalle ¹¹⁶ de leiding had. In de „Hollandsche tijd” geen twijfel aan, roerde er entwat in de streek van „het” Haringvliet (3/4. 11.1823), als een vrouw, Marie Herendael, de leidster is van 50 bedelaren bij O.L.V.-kerk (29 oktober 1821) ¹¹⁷. Vechtpartijen komen veelvuldig voor, matrozen slaan jongens af die apen vertonen (12.1.1827), dertienjarige meisjes worden op de Guldenberg overvallen (febr. 1827), zwervende liedjeszangers moeten verwijderd worden (14;16 november 1826). Alle elementen om in het

¹¹² Stadsarchief Antwerpen. 1692. Ms. *Gazet van Antwerpen* 28/29 mei 1927.

¹¹³ Zie blz. 22.

¹¹⁴ S. A.; Mod. A. 2682/33 nr. 93.

¹¹⁵ S. A.; Mod. A. 2682/34; nr. 970; 4/5 juni 1824.

¹¹⁶ Peter van H. Conscience.

¹¹⁷ S. A.; M. A. 2682/33: *Dagelijksche rapporten aan de Regeering*. Nr. 108.

journalen-licht te blijven staan, zijn verenigd, maar Nisard in zijn „*Souvenirs de voyage*”; *III Anvers* zegt er niets over. ¹¹⁸

D 5. BEWIJSPLAATSEN VOOR DE NEDERLANDSE GRAFIEEN EN VOOR DE FRANSE RIDDECK(S), ETC.

Al met al duikt de benaming Riet Dyck bewijsbaar op, bij een Nederlander A. W. Engelen (1836) ¹¹⁹, door J. A. Goris ¹²⁰ en L. Baekelmans ¹²¹ in die vorm ook aangevoerd maar. . . in de betekenis van algemene danszaal, een nieuwe! ¹²². Wij schrijven 1836 en komen rond die tijd op verschillende interpretaties uit, waarvan de ene: musico (door Théophile Gautier in juli 1836 opgenomen, toen hij met Gérard de Nerval ¹²³ in zware mist te Antwerpen vertoefde ¹²⁴) gemakkelijk terug te vinden is als Spaans relict in de lexikons. Als voorbeeld moge het „*Dictionnaire du 19e siècle*” aangehaald worden, dat de musicos als „des sortes de cafés chantants” aanziet, „où le bas peuple et les matelots vont boire, fumer et entendre la musique”. ¹²⁵ Maar daarom zijn deze instellingen geen werkelijke „danszalen”, „des bals”.

Om zeggens simultaan met de geciteerde Franse getuigenissen verschijnt in 1837 van André Delrieu, de zoon van een Franse tolbeambte die te Antwerpen geleeft heeft, de zware, sombere „roman de cape et d'épée” in twee compacte delen, „*Virginité*” ¹²⁶, waarin duidelijk „le Ridyck” („ri”!) zijn plaats krijgt, als de gelegenheid waar „les matelots échantent leurs souvenirs, leurs dangers, leurs verres et leurs femmes”. Ook ditmaal heeft een autochtoon insider tot gids gediend. De kwaliteit van de „inblazers” — weer Frederic Verachter ¹²⁷, of Frans Henry Mertens, of misschien beter Felix Bogaerts? ¹²⁸ — zij is hier van betekenis in verband met het „prestige” van de schrijfwijze van de duidelijk aangegeven „rie-stam!” Het gaat in casu om een geattitreeerde Antwerpse archivaris, een

¹¹⁸ *Revue de Paris augmentée des meilleurs articles de la Revue des deux mondes*. Bruxelles, 1836/8.

¹¹⁹ *Wandelingen door Brussel en een gedeelte van België in 1836*. Groningen, 1837.

¹²⁰ *Lof van Antwerpen; hoe reizigers Antwerpen zagen van de XVde tot de XXe eeuw*. Antwerpen, 1940.

¹²¹ *Onze voorouders in den Hollandschen spiegel*. Antwerpen, 1942.

¹²² Zie blz. 9, 37, 39 en 40.

¹²³ Hij woont in zijn onmiddellijke omgeving te Parijs: *impasse du doyenné*.

¹²⁴ Op welk bezoek zijn verhaal *La toison d'or* steunt. Paris, 1946. Een verslag over de reis in België (*Un tour en Belgique*) komt voor in *La chronique de Paris*; 25.9.1836; bijgewerkt in de bundel.

¹²⁵ Zie onmiddellijk hierna.

¹²⁶ Bruxelles, 1837.

¹²⁷ Zie blz. 37 en 50.

¹²⁸ C. H. Clemens: *Herinneringen en ontmoetingen. Nieuwe schetsen uit Noord Brabant, Limburg en België*. Nijmegen, 1840.

dito bibliothecaris of een aanvaarde cultuurhistoricus! De quasi, ook door de Franse literatuurhistorie, maar daar totaal, vergeten roman ¹²⁹ is zijn gewicht aan letterspecie in goud waard door de vele scherpe „spot lights” die op Antwerpen gericht staan; de stad der zonde en der bloedschande; ook het Westmalle der Trappisten, de collectieve boeteplek met haar zwijgzaamheid komt aan zijn romantische trekken. De Balzaciaanse „névralgie de l'âme”, die alle moord en doodslag in het werk een pathetische allure geeft, belet ons niet te onderstrepen en te herhalen, dat we met een „Ridyck” te doen hebben.

Nu is het wel jammer, dat Antwerpse romantici als Stanislas Blereau, Peter Frans van Kerckhoven en Dominicus Sleenckx hun over het algemeen naar het thema toch juist Antwerpse typeringen niet af en toe door een precieser localisering hebben aangeduid rond deze tijd. Allicht zouden zij, en zeker de derde, ons meteen uit deze spellingstrijd geholpen hebben. Wij zouden ook geweten hebben of Stendahl, of de geboeders De Goncourt, of De Nerval (deze tijdens zijn tweede reis, 1840) in de benaming, al of niet geconfronteerd werden met een „maison de passe”, met „des chambres séparées”, met een straat, met één of meer danszalen, of met gelegenheden al of niet buiten de vestingen, aan een dijk nog bezet met fraaie molens ¹³⁰. Immers in de reeds door ons vroeger opgehaalde teksten van De Beauvoir en Royer, teruggaande op 1835, handelde Royer over te huren kamers als „rideycks” (let op de spelling), welke uitdrukking De Nerval tien jaar later kordaat maar normaal en voor goed tot „riddecks” zou verbasteren: versterkt deze Franse schrijfwijze nu niet in aanzienlijke mate de stelling van een met gezag beklede autochtone „rie”-spelling? Als literair-historisch detail moge ondertussen gelden, dat het De Beauvoir was die Gérard de Nerval bij Wappers ¹³¹ heeft aanbevolen, een recent detail dat ons natuurlijk zeer welkom is om nog andere dan spellingsredenen, vooral omdat De Beauvoir Wappers precies vraagt de „musicos's”, de Rie(t)dijk dus, onder de peregrinaties toch maar niet te vergeten! ¹³²

Het voorlopig „dijk”-besluit moet zijn dat, al heerst onzekerheid over het wezen van het eerste lid van de samenstellings, de „rie”-

¹²⁹ Pas na 1945 en nog bij toeval in de Stadsbibliotheek van Antwerpen toegekomen door recuperatie van verdwaald goed.

¹³⁰ Werden de Franse toeristen zo bekoord door „het landschap”, omdat zij, als Parijzenaars, de serie molens van Montmartre hier terug konden vinden?

¹³¹ Cf. Gérard de Nerval: *Oeuvres* I, Bibliothèque de la Pléiade; nr. 89, 1952. Daarin op blz. 826 brief van Roger de Beauvoir à Carolus X (= Wappers schilder van Karel X.)

¹³² Zie blz. 38.

spelling steeds meer punten boekt! Prof. Dr. W. Couvreur kon ons b.v. — buiten het vermelde handschrift — nog een gedrukt liedje tonen „gezongen door Toon van Heurck en Soos Lamoen” „*Liedeken van de Comique wagt*”, waarin de „garde civique”, ± 1838, gekenschetst wordt als: „...de lakker jongmans stryden/op den ridyk allen nagt”/„in den faro bij de meyden/'t Is vervloekt een rippenwagt”¹³³.

Met het leuk neergeschreven „*Nieuw liedeken voor het jaar 1843*” van A. van Mendonck, dat de drukker Saeyens uitgeeft, komt in de coupletten het schriftbeeld „ridyk” bij herhaling nog eens opduiken¹³⁴.

Bij het onderzoek van het fenomeen, juli 1965—april 1970, mogen wij beslist niet blind blijven voor de realiteit, die inhoudt dat zich hier, in de schrijfwijzen-zelf, twee cultuurhaarden in oppositie bevinden: één Franse, die de autochtone vorm: ôf „ri(e)”, eventueel door locale voorlichters aangebracht, ôf „riet”, al dan niet gewild genormaliseerd, hoe dan ook, niet begrijpen kàn en alzo met de gekende driestheid een voor haar vreemde taalvorm hetzelfde gelijk welke fonetische schrijfwijze aanlegt (riddyck); en een tweede, de Vlaamse, of beter de Brabantse, die, onzeker over de eigen spellingsmogelijkheden, gist naar de betekenis van een schijnbaar onverklaarbare vorm, omdat de toponiem niet eens een officieus karakter draagt. Twee werelden die met elkaar geen contact hebben, dan langs enkelen van onze schilders (Wappers, De Keyser) en schrijvers (Conscience, De Laet, Bogaerts) om, die zich toen cultureel, wel heel gemakkelijk aan de Franse schrijfwijze, als uiterlijkheid zullen aangepast hebben.

Er blijft nu evenwel ook te zeggen over, dat elke Antwerpenaar zal getuigen dat een schrijfwijze met korte i (ridyk) voor een ev. autochtone „riet-dijk” met duidelijk klinkende „t” alles behalve normatief is voor de vulgaire Antwerpse dialect-uitspraak¹³⁵.

Daarom moet ten slotte wel rekening gehouden worden met andere, nieuwe elementen en ziet, zo pas (13 augustus 1969) troffen wij in de notulen van de besluiten van het College van Burgemeester en Schepenen op datum 8 januari 1835 de zo waar officieel geacteerde vorm „Riedyck” aan! George Jean wordt geen toestemming gegeven om een nieuwe danszaal te openen¹³⁶, er zijn er trouwens al te veel! Wat nu weer klopt met de inhoud van een Cahier van het Stadsarchief, dat aangelegd werd door Karel Lodewijk Torfs¹³⁷, de

¹³³ „Rippen” bij Van Dale (1951), zuidnederlands „afritsen”, „openrijten”.

¹³⁴ P. Arents: *Antwerpen in dicht en lied in Antwerpen*, 1957, III; 2, nr. 90.

¹³⁵ Zie blz. 20 en 21.

¹³⁶ Zie blz. 38.

¹³⁷ *Straeten, merkten en openbaere plaatsen van Antwerpen*, II; blz. 71–72. Datum op I: 1835–37. Dr. Jan van Roey bezorgde het document.

medewerker van Frans Henry Mertens, betreffende Antwerpse straatnamen. Blz. 71 van het handschrift is gewijd aan de nog ter sprake komende „Haringvliet”¹³⁸ waar, „met de aanvang van de negentiende eeuw” de „verworpen schepsels” zich vestigden „doorgaans”, zo noteert Torfs, werd de „Haringvliet” „Riedijk” genoemd¹³⁹ (en luister nu!) „door... verbastering tot „RYdyk” geworden!

Uit de context van de nota is op te maken, dat het tweede lid wel als „dijk” zal geklonken hebben; de uitspraak van „ry” blijft evenwel een open vraag, alhoewel de *ri*-fragmenten uit de volksmond opgetekend en bij Royer (1835), Delrieu (1837), Van Mendonck (1843) in... het college (1835) gevonden hoegenaamd geen twijfel overlaten. Zij wijzen alvast op geen Antwerpse verbetering van „riet”, zoals Torfs het al te luchtigweg voorwendt, vermoedelijk door gebrek aan etymologische kennis, wat hem toen beslist niet als een fout mag worden aangerekend. Zoals velen gehoorzaamde hij aan een drang om het „Antwerps” te schaven naar een normaliserende boekentaal toe. Door het college en het Torfs-document, plus het patronaat over Delrieu¹⁴⁰ worden de rechten van de „riet”-aandelen als schijnbaar logisch voor de hand liggende plantnaam aardig in het gedrang gebracht.

Nog erger wordt het, wanneer is aan te voeren, dat Mevr. Agnes Arents-Monteyne, echtgenote van Prosper Arents en zuster van Lode Monteyne, tijdens een gesprek spontaan, zonder aanleiding en zonder verpinken, de toponiem uitsprak als „riedek” (3 februari 1969):¹⁴¹ zij heeft deze vorm — met klemtoon op de eerste lettergreep! — van haar moeder, geboren te Antwerpen in 1865 en haar leven lang wonend aan de Burchtgracht. Die moeder was de vrouw van een loods, wat de verscherping van het tweede lid in de uitspraak, onder Engelse contaminatie, sterk zal beïnvloed hebben, maar wat ook... de Franse vorm „riddeck” als het ware weer automatisch aannemelijk maakt!¹⁴²

Althans zo ver had Gérard de Nerval het ondertussen in zijn zeer belangrijke „*Délices de la Hollande*” (1846) ook reeds gebracht, dat hij zijn grafie, op riedijk-„Vorlagen”, naar de logisch-Franse schrijfwijze „les riddecks” toevoerde¹⁴³, wat nog andere auteurs

¹³⁸ Zie blz. 58 en vlg.

¹³⁹ In „*Carolus*”, 3de jrg. nr. 47:20.11.1913 komt een bijdrage voor van E(dward Poffé) getiteld „*Een oud hoeksken*”. Een passus luidt: „... op de Haringvlied, op den Dijk zeiden de menschen”.

¹⁴⁰ Zie blz. 38.

¹⁴¹ Zie blz. 89.

¹⁴² Zie ook de aangevoerde „verzen” na (blz. 37) „op de rídyk...”, „en op den riédyk” (alexandrijn!)

¹⁴³ Zie blz. 5.

gaat inspireren. Duidelijk spreekt hij verder over „une rue parallèle à l'Escaut”, in welke hij twee grote danszalen situeert. Hij beschrijft en analyseert het Antwerpse leven van die jaren zo treffend, dat deze auteur er te gepasten tijde te Antwerpen in de Europawijk op Linkeroever wel een straatnaam moge aan verdienen: in 1852 immers vertoeft hij hier voor de derde maal en moeten wij zijn brief van 12 mei aan Edgard de Stadler geloven, dan zit hij onder een schitterende zonsondergang (en zò kunnen deze zijn!) op vinkeslag om „l'ouverture des riddecks” niet te missen, „endroits charmants” schrijft hij (au pluriel!) „où l'on voit danser le sexe facile”. Wij kunnen niet aan de lust weerstaan om de authenticiteit te beklemtonen van deze ook spontane getuigenis. Over de eenzame zwerver die Gérard de Nerval was, constateert Pierre Labracherie toch ¹⁴⁴, „qu'il aime voir se lever le soleil sur la butte Montmartre, lieu champêtre dominé par les ailes du” Moulin de la Galette” qui tournent au-dessus des mesures rustiques et des cafés à tonnelles. Jour et nuit il s'entretient avec les paysans et les carriers”. Onze zeelieden liggen voor De Nerval dan wel zeker in dezer verlenging. En ook hier draaiden nog molens. . .

D 6. AUTOCHTONE TOESPelingen.

Op dat ogenblik (1851) spreekt de volksmond nog van „den Dyk”. De tekst van een verkiezingspamfletje op de wijze van „*Pier-la-la*” stelt H. Conscience voor als

...
 Daer is ne jonge van den Dyk ¹⁴⁵
 Van iedereen bekend,
 Hy woont nu in de vyfde wyk
 Ne kerel van talent.
 ...

Prosper Arents trof ook dit bewijsstuk in handschrift aan ¹⁴⁶ in het Stadsarchief, weer een wel authentiek document, dat als attest kan dienen voor de stelling, dat naast „den Dyk” extra muros (zie blz. 6) de wijk van Conscience's jeugd, de Matte(n)straat, wij weten precies waar hij woonde!, kortweg „den Dyk” werd geheten!

Misschien is de lus nog nauwer toe te halen, wanneer wij ons verlaten op Félix Mornands „*Guides Cicerone*” van 1853 en het deeltje „*Belgique*” opslaan om te ervaren dat deze Fransman „musicos” en

¹⁴⁴ *La vie quotidienne de la Bohème littéraire au XIXe siècle*. Paris, 1967.

¹⁴⁵ In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust ook een politiek liedje over de Paters Jezuïten, waarin (1857) sprake is van de vrouwen van „den Dyk”, van „Onzen Dyk”.

¹⁴⁶ P. Arents: *Antwerpen in dicht en lied in Antwerpen*, 1965; XI, nr. 4 nr. 1050

„riddeks” (zonder *c*) gewoonweg als synoniem behandelt, maar. . . hij legt de gelegenheden eenvoudig aan de Burchtgracht (de Matte(n)straat rechthoekig, links en rechts snijdend!); hij spreekt van geen andere straat, vermoordt bovendien de naam van de verkeersweg en maakt er Borakstraat van ¹⁴⁷! Moraal van deze tekst: wat zich „op den Dyk”, in de „ridde(c)ks” voordoet, kan nog elders waargenomen worden in het rosse stadskwartier, wat de Antwerpse volksdichter André de Weerdt twee jaar later (1855) gaat beamen in zijn liedje „*De mannen met gryz Hairen*”.

André de Weerdt heeft reeds meer dan eens bewijsplaatsen geleverd voor de interpretatie van het tijdsleven ¹⁴⁸. Hier weer, want hij zingt, wij zouden zeggen vrij plat:

. . .
 Den dyk, waervan hier word gesproken
 Die ligt omtrent de Kolevliet
 Dien dyk is nooit niet doorgebroken ¹⁴⁹
 Schoon het maer eenen is van Riet.

. . .
 Wordt de etymologie van „rietdijk” hier boudweg, ook door rijm-dwang, teruggevoerd naar de grondstof gebruikt voor de beschutting (bies), dan houdt de dubbelzinnig bedoelde tekst vermoedelijk toch de vingerwijzing in, dat niet zozeer de Matte(n)straat als „Dijk” moet gelden, dan wel het niet-benaamde stuk weg dat van deze straat uit, verderop naar brug en vesting voerde, want De Weerdt laat zijn vierspan „den Dyk” vinden, komende van „een toerke rond de stad”. Van buiten uit! ¹⁵⁰

De zaak is zo aan te voelen, dat het éénlettergrepige „den Dyk” van lieverlede een globaliserende karakteristiek moet verworven hebben voor intern gebruik (Cf. Willem Ogier ¹⁵¹), daar waar de Franse verhaspeling met haar interpretaties een klimaat heeft geschapen, dat aanstekelijk inwerkte op de steeds in aantal groeiende artiestenscharen die op de wijk afzakten, belust op sensatie.

De „*Guide pittoresque du voyageur*” van Richard geeft in zijn 7de

¹⁴⁷ Wél een verhaspeling van de dialectale uitspraak, door vreemde oren gecodificeerd, in weerwil van het feit, dat de straat als „Fossé du bourg” ook algemeen bekend stond! In het tweede deel van P. Lepage: *Quatre ans dans les Pays-Bas; voyage épisodique et critique de deux littérateurs dans la Belgique et la Hollande* (Paris, 1830²; blz. 194) wordt voor Amsterdam gesproken van een straat „nievédek”, doorzichtig genoeg, . . . in dit geval. Zie noot ²⁴¹.

¹⁴⁸ *Verzameling van Vlaemsche liedekens*; I. Antwerpen [1855].

¹⁴⁹ Toespeling op het natuurverschijnsel van voor eeuwen (I, p. 78) Cf. ook *De straten van Antwerpen* (p. 299–300). „Dijk van riet” als synoniem voor Haringvliet.

¹⁵⁰ Van Dam of St.-Job uit? Cf. J. A. Goris: *Lof van Antwerpen*. Antwerpen, 1940.

¹⁵¹ Zie blz. 22.

editie van 1853 b.v. een beschrijving van het Carnaval te Antwerpen, een dolle geschiedenis waaraan iedereen deelneemt, Enige localisatie van de pret komt er niet in voor, alle deuren staan overal open, maar in E. Texier's royale „*Voyage en Hollande et en Belgique*” (1857) worden wij bedacht met een van de meest uitgesponnen beschouwingen over „les riddecks” en hun personeel, een apotheose als het ware ingelast als een bijzondere reclame!¹⁵² Om de oorsprong van het vreemde woord bekommert de auteur zich in geen dele. Gaat hij voort op de ondubbelzinnige beschrijving van de twee Goncourts die in een gefingeerde brief van „Charles à Edouard” in 1851, als hoofdstuk XVIII van hun „*En 18 . .*”¹⁵³ de sfeer-analyse gemaakt hadden van de wellustige buurt „dans les ruelles qui bordent les quais” en gewezen hadden „derrière l'Escout” op de ingeslagen „rue des Lattes”, met L.? Zij hadden er duizend(!) „prostituées” gevonden „parquées à l'étroit” uit vele oorden van de wereld, en niet eens „ces maigres et honteuses sentinelles du vice échelonnées de loin en loin dans nos rues”, maar in een wirwar van beweging een „mer houleuse de blanches gorges, de blanches épaules qui surplombaient ça et là des groupes impurs étagés aux rampes d'escaliers saillants de maisons éventrées”. Plus minus tien bladzijden waarin dit iconografisch juist beeld wraakroepend contrasteert met de sociale toestand, die Mej. C. Lis zo duidelijk kenschetst voor het Antwerpen van 1850¹⁵⁴. De wijk is voor goed een draaischijf geworden sedertdien.

Wanneer de stad in 1861 het middelpunt wordt van een Europees kunsthistorisch monstercongres, mede als gevolg van de beweeglijkheid die door de nieuwe verkeersmiddelen in Europa bevorderd wordt, dan loopt deze ontwikkeling parallel met de beïnvloeding van de artistieke opvattingen door Baudelaire, die in 1859 zijn famous essay geschreven had over Constantin Guys¹⁵⁵, door hem „le peintre de la vie moderne” geheten. De afgodendienst voor het „naakt” als levensbelijdenis had gevoelig ingewerkt; de evolutie van de fotografie zou de accenten nog intensifiëren; de „Belle époque”, bij het uitgaan van de eeuw, ligt in de directe verlenging van deze manifeste doorbraak.

In dit cultuurhistorisch proces nu mag het aandeel van een Belg met gemengde origine niet over het hoofd gezien worden, dat van

¹⁵² Op de hoek van Matte(n)straat en Burchtgracht bevond zich de grote danszaal. Zie blz. 38.

¹⁵³ Voorloper van hun *Journal*, geconcepieerd tussen 15 mei 1848 en december 1851. Zie blz. 21 en 63.

¹⁵⁴ *Woontoestanden en gangensaneringen te Antwerpen in het midden der 19de eeuw in Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1969.

¹⁵⁵ Cf. *Le peintre de la vie moderne in Au temps de Baudelaire, Guys et Nadar*. Paris, 1945.

Félicien Rops. Hij is op dat ogenblik voor het eerst te Parijs verschenen en kreeg daar snel opdracht b.v. van Alfred Delvau om zijn morbide belangstelling toe te spitsen.¹⁵⁶ Een voornemen om „*Les fleurs du mal*” van Baudelaire te illustreren werkt in hem, maar ontluikt niet. Onder de emprise van een wel georiënteerde Rubens- en Jordaenscultus speurt hij voor zijn persiflerende belangstelling naar typen, zowel bij de Parisiennes als bij, in Uylenspiegelse taal uit gedrukt: „mes soeurs de Flandre”, die precies op de Rie(t)dijk gehuisvest zijn.

In de „Rie(t)dijk”-geschiedenis wordt aldus, even vóór en rond de tijd dat Dominicus Sleenckx de „Guldenberg” (waarom niet „den Dyk”?) ten tonele voert in zijn „*Dirk Meyer*” (Antwerpen, 1864), een voornaam, maar apart te behandelen hoofdstuk geopend. Het kan hier enkel aan bod komen om terminologische redenen, die verband houden met „onze” en andere „akelige” straten, maar het is een boeiende episode die chronologisch haar eerste begrenzing krijgt door het overlijden van Charles Baudelaire (1867). Verschillende beroemde namen horen daarin immers samen. Tussen 1860 en het ziek worden van Baudelaire verkeren hun dragers zeer intiem met elkaar, wat uitloopt op kansen voor een universele zedenstudie. Staan Parijs en Brussel in een bijzondere mondaine geur, te Antwerpen wordt aan het seksbedrijf het pigment van zee en avontuur toegevoegd, op het Riedijkse toneel! Het is Félicien Rops die dat veel later met zoveel woorden aan zijn discipel François Rassenfosse zal bevestigen (in 1891 en in 1894)¹⁵⁷. Rops komt dan te voorschijn met zijn vreemd aandoende Rydeack-schrijfwijze¹⁵⁸, als het ware om het zo bekende „deck”-suffix wat dijkachtig te verlengen zonder de „Ry” stam aan te tasten.

Maar er is meer: wij staan — zoals door voetnoot op blz. 2 aangegeven — voor twee totaal verschillende Rops-uitingen, met twee schrijfwijzen: primo, de sedert lang bekend staande „Parijse” „Rydeack”-voorstelling, het meisje dat onder de regen haar half-glazen deurtje opent, hand op de deurknop (eentje onder haar paraplu verwijdert zich onder de vele straatlantaarns)¹⁵⁹ en secundo, de zo

¹⁵⁶ Zie blz. 55.

¹⁵⁷ Cf. Naar aanleiding van Baudelaire's overlijden het artikel van Nadar in *Le Figaro* (26, 28 nov., 28 dec. 1867) met sporen van nalezing van Nadar in Cab. des Mss., Bib. nationale. Paris.

¹⁵⁸ Zie blz. 5.

¹⁵⁹ Zie blz. 5 en 6. Cf. ook M. Exsteens: *L'oeuvre gravé et lithographié de F. Rops*. Paris, 1928. N° 348.—O. Mascha: *Félicien Rops und sein Werk. Katalog*. . . München, 1910. N° 533. Met eigen hand schreef Rops op deze heliogravure: „souvenir du Rydeack, Anvers”. Mascha gaf als beschrijvende commentaar: „der Rydeack bildete eine heute nicht mehr existierende Kokottenstrasse in Antwerpen”.

pas hier nader bekend geraakte „Brusselse” „rydeck”-tekening in zwart, rood en wit krijt voorstellend „een habituée van een Antwerpse gelegenheid ¹⁶⁰” „Au Ridijck (Rietdijk)” op mede-lijdende wijze ten voeten uit getekend. Wij krijgen te maken als met een illustratie bij Labracheries tekst in Chap. VII van diens kersverse „*Vie quotidienne de la Bohême littéraire au XIXe siècle*” ¹⁶¹, waar wij lezen, dat Baudelaire „vagabonde dans les ruelles du vieux Paris où grouillent des êtres singuliers. Il s'arrête devant les vitres des bouges, écoute les soliloques de l'ivrogne, le rire de la prostituée, les gémissements du malade. . .”. Te Antwerpen, zo noteert Rops, treedt het voyeurs-gezelschap avant la lettre binnen en Baudelaire presideert er de schets-séances. Daaraan is, na Rops' belijdenis, hoe kritisch ook bekeken, niet meer voorbij te denken.

Buiten het probleem van de schrijfwijzen om (en Rops stond niet buiten Vlaamse taalgevoeligheid! hij ving dus beslist „rie”-klanken op) is er het feit, dat door confrontatie van platen en briefwisseling eindelijk mede gedacht kan worden aan een benaderende datering van zekere Rops-werken! Inderdaad wetende dat Rops en Baudelaire samen op tocht zijn geweest te Antwerpen en de biografieën van beiden op elkaar afstemmend, zo moeten de beide Rops-uitbeeldingen als documenten van eerste grootte gesitueerd worden, ten minste in aanleg, tussen 1862 en 1866/7, of nog beter tussen 1863 en 1865, met een voorkeur voor 1863-64. Deze suggestie komt overigens geheel overeen met de periodisering, die M. Exsteens in zijn beknopte tekst opstelt in „*Félicien Rops, peintre*” ¹⁶², zodat het hier besproken contact in Rops' tweede scheppingsperiode opgaat (1860-70), het „symbolistische”, nog gekenmerkt door de aanwezigheid van een Glatigny, een Poulet-Malassis.

Deze om zo te zeggen nauwe samenvloeiing van belangstelling ¹⁶³ — tevens interessant in de voor de datering van Guys' tot op heden onmogelijk te definiëren tekeningen! — verklaart na de jaren '60 ook zeer goed de nieuwe, voorlopig onbekende impulsen die ingewerkt hebben.

In „*Suid-Afrika panorama*” van september 1969 duikt een reproductie op van een Guys-tekening thans bewaard in de „Nasionale Galery” van Kaapstad. De jongens-typen in „*By die Dans*” in de grote danszaal met voor ons wel karakteristieke luchters brengen

¹⁶⁰ Tentoongesteld ter gelegenheid van de plechtige inwijding van de Albert I-bibliotheek te Brussel. Cf. *Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging*. . . Brussel, 1969. N° 273, blz. 273. Commentaar van M. Maquoy-Hendrickx: „Vrouw met zwarte sjaal”. In Rops' -handschrift staat er evenwel: „Anvers Ridycck”. Aangekocht met 39 andere in 1961.

¹⁶¹ Paris, 1967.

¹⁶² Bruxelles, 1905.

¹⁶³ Zie blz. 7.

ons in verleiding om ons die voorstelling vol atmosfeer zij het onder voorbehoud maar een beetje toe te eigenen. De cadans van de opgelichte brede rokken van de universeel-gelijke partners levert geen bezwaren op en, gingen dergelijke tekeningen circuleren in de overrijpe kennerskringen van de Offenbach-wereld, dan moeten deze als onweerstaanbare impulsen hebben ingewerkt, zodat wij er rekening mee moeten houden dat ook Nadar ¹⁶⁴, Céard en anderen bij herhaling op de „Rie(t)dijk” opgedoken zijn, waarna een ploeg van iets jongeren het voetspoor bewust gingen volgen: C. Lemonnier ¹⁶⁵, Th. Hannon, Octave Uzanne, E. Verhaeren.

Er was als het ware een kettingreactie ontstaan: het woelend straatleven, na de burgerlijk deftige, donkere interieurs, was een onmisbaar ingrediënt geworden van het artistiek beleven, overal.

Het is haast onverklaarbaar, dat Willy Koninckx, toch wel Antwerpenaar!, in zijn badinerend „*Eloge de Rops*” met geen syllabe alludeert op de omzwervingen van zijn „gascon du pays wallon” ¹⁶⁶ op de Rie(t)dijk: hij froleert op al te nette wijze het contact Baudelaire-Rops. De auteur zet zelfs geen enkel venstertje op Antwerpen open, waar, voor een zo intens bedrijf als het Rie(t)dijkse, andere relictien, of duidelijke aanwijzingen lang niet alle zo trefzeker zijn als de directe van Rops in diens brief tot F. Rassenfosse op 16 december 1894 ¹⁶⁷: „je ne détiens pas le record des Flamandes mi nues j'en ai fait énormément avec Guys! Nous avons craqué partout les grosses garces des bas-fonds du Rydeack qui existait alors et qui n'existe plus. Nous les faisons passer dans la même chambre et Baudelaire présidait”. Rops zal dat alles — zo zegt hij — in zijn boek over Baudelaire schrijven en illustreren met schetsen van hemzelf en met Guys-' tekeningen, die Nadar zal lenen ¹⁶⁸: een wel interessant moment in de artistieke evolutie van West-Europa, dat te Antwerpen als het ware culmineert. Wat G. van Tienhoven Jr. op 9 mei 1896, schrijvend aan Alphons Diepenbrock, de componist ¹⁶⁹, opmerkt, vindt hier zijn illustratie: Baudelaire voelde „tusschen zelfprojectie en realiteit een hartverscheurende levensbreuk zich voltrekken;” hij leefde afwisselend in pathos en in realiteit, een moeilijk dubbel leven, waarbij voortdurend de herinneringen aan het ene folterend snijden door het andere”. Guys en

¹⁶⁴ Ps. van F. Tourmachon.

¹⁶⁵ Lemonnier die het van zijn Vlaamse moeder uit beter moet weten, spelt in 1906 Riddyk.

¹⁶⁶ Blz. 20-21; plaket met geestige, lange titel door *Ca ira* te Antwerpen in 1933 uitgegeven om de artistieke veelzijdigheid van Rops uit te stallen.

¹⁶⁷ *Mercur de France*; sept. 1967; préf. par M. Kunel. Zie ook P. Mac Orlan. *Lautrec le peintre*. Paris, 1934.

¹⁶⁸ Deze schetsen werden ondertussen geveild.

¹⁶⁹ *Alphons Diepenbrock; brieven en documenten bijeengebracht en toegelicht* door Eduard Reeser. 's-Gravenhage, 1963; II; blz. 417.

Rops vormen hier de twee polen; „Baudelaire” niet waar, „présidait”! Het feit is het aantekenen waard ook dan nog als er wat Ropse overdrijving in het spel zou zijn.

Ropse overdrijving? Wat te denken van een „fait divers” zoals „*Le Nord*” van 11 september 1862 er een in handen speelt? Il s'est livré de nouveau, dans la nuit de jeudi, aux environs du port d'Anvers un combat à outrance entre des bourgeois et des matelots. Les habitants de la rue où elle avait lieu ne sont pas restés cette fois simples spectateurs de la lutte, et ont pris le parti extrême d'y-mettre un terme en vidant, des fenêtres de leurs étages, sur la tête des combattants, le contenu de leurs vases de nuit et de tout ce qu'ils avaient à leur portée de sceaux remplis d'eau. Cette intervention aussi soudaine qu'inattendue a porté ses fruits: la bigarre (sic) finit comme par enchantement, et au bout de quelques instants la rue était complètement dégagée. Tous les batailleurs avaient disparu, à l'exception d'un malheureux blessé à la tête. La police, survenue plus tard, l'a fait transporter à l'hôpital.”

Ver moet niet worden gezocht om het tafereel te situeren. Althans zo komt het ons voor.

Krijgt V. Hugo, die zo enthousiast over Antwerpen blijft als veertig jaar vroeger, het griezelige Rie(t)dijk-woordje nu (Kerstmis 1867) nòg steeds niet uit de pen ¹⁷⁰, het is goed dat Henri Rochefort in zijn „*Aventures de ma vie*” ¹⁷¹ vertelt, dat hij met beide zonen van de Meester én met Nadar, in 1862 de „ribauderie flamande, la kermesse perpétuelle, le Rydeck” wél bezocht heeft. En Charles Hugo en F. Rops waren met elkaar zeer goed bevriend, te Parijs. En waar ook. Wij mogen er gelukkig of ongelukkig over zijn, maar de waarheid blijft, dat de Rie(t)dijk in al zijn aspecten, spelling inclus, in Europa „netjes” aan de orde heeft gestaan, en. . . zo bevrozen was vader Hugo toch ook niet, dat hij die alles en nog wat wilde weten en zien, keer op keer aan het maatschappelijk „fenomeen” onverschillig zou voorbijgegaan zijn. Trouwens, er zijn lichte anekdoten, geankerd op Antwerpen, die wel in een heel bijzondere richting wijzen ¹⁷². Kroongetuige bij de gratie van het woord wordt Victor Hugo voor ons echter niet; jammer.

Ook voor de schilder J. B. Jongkind speurden wij tevergeefs naar enig geschreven attest; zo dikwijls was Baudelaire's „charmant et candide peintre hollandais” te Antwerpen, zo dikwijls legde hij De Nerval's Antwerpse zoon over de Schelde vast, dat het wezen van de „Rie(t)dijk” ook deze niet ontsnapt kàn zijn, bij „le grand fleuve”,

¹⁷⁰ Zie blz. 36.

¹⁷¹ Paris, 1896. II, cap. iii.

¹⁷² Cf. Jean-Bertrand Barrère: *Revue de littérature comparée: Le voyage de Victor Hugo en Hollande 1861*. 1964/2.

Zo benauwd was ook deze man niet!¹⁷³ Een noordnederlands neerschrift ware zo welkom geweest.

E 7. EEN ENGELSE INGREEP: „RIGDYCK”.

Nog een andere polygraaf, lang niet van Hugo's formaat, kent de Antwerpse omgeving: een tot bedaren gekomen man, waarvan eens beweerd werd, dat hij een neef van Danton was: Collin de Plancy, verrast in de inleiding van zijn „*Gourmandise; Venceslas l'ivrogne et son chien*”¹⁷⁴ met de zeer afwijkende spelling rigdyck.

Collin heeft rond 1835 enkele jaren in België doorgebracht, in de jaren, toen de „Rie(t)dijk” De Beauvoir zag verschijnen¹⁷⁵. Heeft hij er soms gehoord van Ogiers „*Hoofdzonden*”¹⁷⁶? Zeker dan toch van de Rie(t)dijk. Nu is het niet onmogelijk dat hij aan de Schelde, te Antwerpen, de van het Engels afgeleide dialect-uitdrukking „rigen” heeft opgevangen, een term behorend tot de zeil-scheepvaart, waarmee de huidige Antwerpse administratie voor de Burgerlijke stand, in verband met de overgebleven beroepsbenaming „rieger”, lange tijd geen blijf heeft geweten.

Een klein detail in het verhaal, dat een matroos de auteur Collin de Plancy, zozegzegd in een Antwerpse kroeg zelf opdicht, geeft ons een heft in handen om de bron van de eventueel niet meer gehoorde „g” in „rigdyck” te helpen opsporen! Onder de uiteenzetting komt inderdaad een „bourgeois” deze kroeg binnen; hij groet de matroos met zijn naam. De „bourgeois” is — zo weet de matroos! — „un digne savant de la ville”, die op zoek is naar een intrige voor een roman. De oude Mertens, stadsbibliothecaris, zien wij even vóór 1867 zich niet meer wagen in de buurt. Blijven over Pieter Génard, archivaris, maar ook de internationaal gerichte Frans Gittens, de latere bibliothecaris, die ooit in Engeland op zoek is gegaan naar bewijzen van zijn verwantschap met Shakespeare¹⁷⁷. Misschien kan nog meer doorslaggevend heten, dat Gittens zowaar een drama schreef „*Jane Shore*”,¹⁷⁸ een titel die ook in de bagage voorkomt van Collins echtgenote, Marie Fabran.

Zou het „rig” in Collins' „rigdyck” dan niet op slag in vervanging van *alle* spellingen zijn plaats kunnen innemen, dank zij dit contact, als een influistering van Gittens? Maar, zo lang zo meer wint de overtuiging in ons veld, dat de auteur ± 1867, in zijn bezinningsperiode, om ondeugden uit te beelden, eenvoudig heeft terugge-

¹⁷³ Vict. Hefting: *Jongkind d'après sa correspondance*. Utrecht, 1968.

¹⁷⁴ In *Légende des sept péchés capitaux*. Paris, 1864.

¹⁷⁵ Zie blz. 5 en 36.

¹⁷⁶ Zie blz. 23.

¹⁷⁷ Er leven nog Gittensen in Engeland en directe familie stamde uit het land.

¹⁷⁸ Antwerpen, 1882.

grepen naar zijn jeugd, zodat hij zich de geleerden van de jaren 1835–1840 kan herinnerd hebben: J. Verachter ja; de jonge J. H. Mertens ja, maar ook de sindsdien, jong overleden F. Bogaerts, „savant” als de andere collega's, tenzij het diens collega Maréchal zou zijn geweest. Hoe dan ook, Bogaerts kende goed Engels, hij was ooit schilder De Keyser's reisgezel!

Een „rig”-contaminatie heeft op deze basis dus kans, terwijl, zoals gezegd, het zelfstandig naamwoord „rigger” (= rieger) als „op-tuiger” van schepen, vooral van zeilschepen, ons alles behalve vreemd is gebleven al onderging het uiterlijk der dingen een verandering, en laveren geen zeilschepen meer.¹⁷⁹

Wij smijten de Engelse „rig”-tip, als zeeterm, als nautische optie dan ook zo maar niet over boord, vooral niet omdat hij in zijn zo vele varianten, van „rig” tot „ridge”, tot menige, verrassende suggestie aanleiding geeft, die de verhaspeling tot „Rietdijk” in haar geheel zou doen afwijzen omdat een *rig*-spelling (zie de zegslieden!) dicht aansluit op de authentiek bevonden preciese ri(e)-schrijfwijzen, die onze wegen reeds kruisten tussen 1830 en 1840.

Het is mogelijk dat achteraf nog beroep moet worden gedaan op Engelse dialectwoordenboeken en op specialisten van de Engelse moderne literatuur om treffende, rake vindplaatsen te detecteren. Voorlopig zij voldoende te weten, dat het „*Oxford dictionary*” de oorsprong van „rig” op het zesde lemma obscuur heet, als „rigg” voor Skandinavië signaleert, met het vermoeden, dat het woord tòch uit zeevarend Engeland zou stammen.

Het werkwoord „to rig” duidt in zijn algemene betekenis op: „verzorgen” en „klaarmaken” van masten en zeilen, wat in de buurt van de werf met een Reep geschied zal zijn, zodat een „rig dike” (= riddeck) in gecontamineerd Engels niet eens zo ver ligt als gespreksterm onder vaargezellen, die, zo min als de Franse toeristen en artiesten, naar etymologie en logica vragen. Zij weten hun buit wel te vinden. Zij worden overigens geholpen door de betekenis van een Zweedse dialectvariante, die wijst op het zadelen van paarden. Overgankelijk ligt een al te klare „rijden”-synoniem niet ver. Voor ons eigen dialectisch woordgebruik vraagt het begrijpen van het „scheepje varen” in verband hiermee evenmin grote inspanning, wat in een oud dubbelzinnig molenopschrift te Zaandam, op dit ogenblik, nog netjes af te lezen is in het landschap.

Wij vergeten daarenboven de betekenis van „to trim” niet (het richten van de zeilen), een term die in het rosse levensbedrijf van de

¹⁷⁹ P. Cornelissen en J-B. Vervliet laten de „riegers” (1938) het zwaarste werk, vooral bij zeilschepen, verrichten. Als detail mag gelden, dat zij als werklieden negers aanduiden, die materialen voor sloopstimmerlieden en smeden aanbrengen. Cf. *Idioticon van het Antwerpsch (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*. Bijv. II.

haven te Antwerpen heden evenmin vergaan is! Voegen wij er aan toe, dat van ouds, zeker van in de zestiende eeuw het naamwoord „rig” als slang of in gesprekstaal „wanton girl” of „woman” weergaf, wat in Brockett (N.C. *Gloss.*, 1809²) nog wordt bevestigd, als „rigg” door Holloway (1838, *Prov. dict.*) evenzo „to climb about”, „to get up and down a thing in wantonness or sport”, waarbij de oude Fletcher nog een obscene diversiteit (1619) te smaken geeft ¹⁸⁰. Zo leunen wij in figuurlijke zin door het Engelse diapason wel zeer dicht aan bij de beruchte Antwerpse „Dijk”-triomfen.

Beschouwen wij ten slotte de „ridge”-mogelijkheden, die etymologisch gaan van „dak” tot „rug”, ook tot „rimpel”, enz., dan ervaren wij opnieuw dat zowel nautische als landbouwkundige interpretaties ook kansen krijgen in alle fatsoenlijke en onfatsoenlijke dubbelzinnigheden, want de Engelse „rigdike” ¹⁸¹ kan de betekenis van „lange en smalle strook verhoogde grond” hebben, wat ten zeerste passen kon op het uitzicht van de verlenging van de Matte(n)-straat tegen de Guldenberg aan! Hier komt dan ook de geologische en „stedeboekkundige” vraag te voorschijn of wij al met al genoeg weten over vorming, aanleg en verbetering van het wegendek¹⁸², vroeg en laat, en hoofdzakelijk na het graven van de Bonaparte- en Willemdokken extra muros! en vooral na de opening van de Schelde in 1815, wanneer ook precies Engelse zeelui opnieuw toekomen. Franse auteurs vergeten immers niet te vermelden welk volk zij hier aantreffen, dat hun taal verdringt, wat aanleiding kan geven tot corrupte interpretaties van technische, nautische en seks-terminen: het is daar een heel bijzonder Babelland bij de Rie(t)dijk. Dat zei in 1967 Ivo Michiels ¹⁸³, al was de plek-zelf haast al een eeuw van onze kaart geveegd.

E 8. GEWAAGDE TAAL: „RIG”.

Zo smelten vele betekenissen samen in één woord, dat misschien door autogenesis is ontstaan, ook in de onzuivere, door vele uitheemse contacten „besmette” Antwerpse niet-geschoolde volksmond, want bij alle mogelijkheden is niet te vergeten dat het zelfs „fragliche” „rig” in het Engels op de koop toe nog één of twee vertrekken, kamers, kan betekenen, tot zelfs een hoek! Ons werkwoord „kameren” ligt dan alweer niet ver van de verklaring

¹⁸⁰ „Rig” is overigens een fantastische stam, als uitdrukking. Wilfred Granville (*A Dictionary of Sailors' Slang*), London, 1962) verwijst er naar in verband met de benaming van de grondstof en kledij van het personeel van het laagdek van de schepen: „She was a Pompey whore dressed in the „rig of the day”” (gekleed in stoffen – flanel b.v. – die het scheepspersoneel ophaalde uit de scheepsvoorraad).

¹⁸¹ Zie blz. 33.

¹⁸² Zie blz. 33.

¹⁸³ Zie blz. 27.

„an act of a mischievous or wontan kind”. „To run the rig” was toch synoniem aan orgie? Franse reizigers te water uit die periode kenden wel voldoende Engels om dergelijke betekenissen te snappen. En deze uitdrukking verhaspelen tot „rid” onder invloed van het tweede „dijk”-lid is niet zo moeilijk voor een Fransman, zeker niet, wanneer hij weet, dat het naamwoord „deck” bovendien in het Engels voorkomt! Louer un „riddeck” klinkt dan al niet meer zo barbaars.

Gekeerd of gedraaid, bepaalde betekenissen stammen uit de zee-manswereld. Om de Collin de Plancy-draad nu terug op te nemen ¹⁸⁴: het hele warme bedrijf in zijn vele, echte vormen en in zijn figuurlijke aanduidingen, zou dan teruggaan op de oude Engelse, als term ¹⁸⁵ onvertaald gebleven maar genormaliseerd geworden „rigger”. Zou het nu zo onmogelijk zijn dat in de varens- en ontvangstwereld de v a k term van de zeelieden op de omgeving-zelf zou zijn overgegaan, vooral dan in verband met het oord, waar zovelen hun toevlucht zochten na de lange vaart, vermits tot zelfs het woordje „rig” toch een vertrek kan aanduiden? Daarna wordt het de vraag of uit een „riggers dike” geen „Vlaamse” „riegersdijk” zou kunnen ontluiken? Ook een „rig’s dike” kan op z’n Engels tip-top lijken, waaruit dan een „rigsdijk” kan ontstaan als dialectvorm. De platte Antwerpenaar zal dan wel gauw kort spel gemaakt hebben met de voor hem moeilijke „gutturale” „g” om ten slotte. . . een gemakkelijke „riedijk” over te houden met een zware beklemtoning van de eerste lettergreep en een kort-verdofte tweede. Maar, alleszins geen „riedijk”!

Blijft in subsidiaire orde de vraag of uit de Engelse „rigger”-mogelijkheden, zo taai als Engelse term, ook niet over de zeelui heen het Nederlandse „riegen” zou kunnen ontstaan zijn, waarmede in het noordnederlandse seks-bargoens en de letteren thans zo driest en overvloedig wordt omgesprongen.

En er is nog iets meer: Collin de Plancy toch, in zijn vertelling, spreekt over een labyrinth van „échoppes” en „baraques” te Antwerpen die zo waar op scheepskajuiten (Cf. „rigs”) gelijken. . . (wat later nog opduikt), zodat wij al meteen moeten gaan denken aan de uitvoering van het bedrijf in zeer kleine ruimten ¹⁸⁶ naar het voorbeeld van wat eertijds te Pompeï en Ostia bestond. Het lijkt er wel naar, indien wij het relaas van Amédée Saint-Ferréol maar geloven, zoals dat te lezen staat in „*Les proscrits français en Belgique*”

¹⁸⁴ Zie blz. 49.

¹⁸⁵ Voor 1611 zeker gesignaleerd; cf. 1772 „riggers of his Majesty’s Dock yard”.

¹⁸⁶ Cf. de Goncourt; blz. 19.

¹⁸⁷ Bruxelles.

(1870) ^{187/188}. Daar wordt, o toeval, de schrijfwijze „Rydyk” gebruikt, zodat de f-spelling praktisch, nog weer eens opduikt!

E 9. NOG EEN „ENGELSE” INGREEP, BEKLEMT OOR DOOR EEN DUITSE STUDIE OVER ZEDENBEDERF. („CLARISSE..: „RIEDYK..!”)

Het is hier de goede plaats om op een specifiek Engelse inbreng meer te wijzen. Hij kreeg een bepaalde Europese renommee, langs vertalingen om (ook in het Nederlands), doch vooral door de uitgebreide commentaren, die de Duitse historicus Otto Henne am Rhyn toevoegde aan het sterke verhaal „Clarisse”, dat te Brussel, te Parijs en te Londen, in 1882, in het Frans en het Engels anoniem verscheen. De roman richtte zich hoofdzakelijk naar in 1874-77 in België voorgekomen feiten, voorgesteld als in 1861 gebeurd en door de Correctionele Rechtbanken van Brussel en Antwerpen tweemaal ter hand genomen.

Wij verkiezen hier op de Vlaamse versie, de tweede!, van „Clarisse” („Clarisse of De handel in blanke meisjes”), met een inleiding van L(odewijk) H(eeren) ^{189/190}, te steunen ¹⁹¹ te Brussel uitgegeven, 1885, naar de tweede Franse uitgave ¹⁹² en op de tweede

¹⁸⁸ Cf. Camille Lemonnier: *Félicien Rops, l'homme et l'artiste*. Paris, 1908; blz. 15. Zie blz. 56.

¹⁸⁹ Katholiek onderwijzer te Grazen (Brabant, tussen St.-Truiden en Diest). Het „Archief en Museum voor het Vlaams cultuurleven”, Antwerpen bewaart van hem nog dagbladfeuilletons.

¹⁹⁰ De Brusselse uitgave brengt een „Préface” (gedagtekend Paris, novembre 1881, opgedragen „A Madame Joséphine E. Butler”, – die een rol speelt in de roman – „la noble protectrice des jeunes filles trompées”) met een portret in goedkope houtgravure van. . . „Clarisse”. Aan het werk zijn „Annexes” toegevoegd (blz. 321-367): A. in hoofdzaak een brief van advocaat Alexis Spingard gericht tot de Procureur des Konings, Bruxelles, 2 avril 1880, gevolgd door een uiteenzetting van Jules Favre over de prostitutie; B. een brief van Mad. Butler gericht tot de *National* (Oxford, le 31 décembre 1880); C. het antwoord van Mr. A. Spingard (13 décembre 1880; zie noot 196 blz. 54), als reactie op de brief van wvd. Burgemeester van Brussel, Buls (*National*, 6 mars 1881); D. brief van Emile de Laveleye (*Flandre libérale*, 22 septembre 1881) naar aanleiding van het feit dat de „Belgian traffic” een internationale kwestie was geworden; E. Woorden van Pagny van Zaventem, de auteur van o.a. *La traite des blanches*, die zich steunt op een passus van Mirabeau; F. een stenografische passus uit het geding Lenaers/Boland; G. H. I. over en weer gehaspel met politieke inslag, waarin de namen Ch. Buls, Van der Plassche, Hebbelink, Rentiers, Edmond Picard genoemd worden.

¹⁹¹ Stadsbibliotheek Antwerpen; zonder titelpagina. Werk niet vermeld in de bibliografie van De Potter. Op 1 april 1970 deelde de heer J. Edward van Hemel ons mede, dat hij de gelukkige bezitter is van een ongeschonden „Vlaamse” „Clarisse” in „tweede, verbeterde uitgave. Brussel, drukkerij Van Gompel-Trion; Groote Karmelietenstraat 6.1885”. De bewerker staat voluit vermeld als Lod. Heeren.

¹⁹² De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit *La Clarisse du XIXe siècle ou La traite des blanches*; roman français par Lord Monroe. 2e édition. Bruxelles: A. van Buggenhout, éditeur, 42 rue d'Isabelle. 1882. (met als verspreiders: Londres: Jefs, éditeur, Oxford street 242 en Paris: Desguin aîné, rue Chateaudun.) Ook de Bibliothèque nationale te Parijs kent een

Duitse van 1892¹⁹³, waarvan een exemplaar, na lang tasten en zoeken, te Berlijn¹⁹⁴ opdook.

De auteur zou zijn, Lord Monroe (alias William Stuart)^{195/196}, die eigen belevenissen zou hebben te boek gesteld als een waarschuwing voor de vele Engelse meisjes die zich in gene dagen zo reislustig betoonden en op het vasteland ten offer vielen aan stevig georganiseerde internationaal agerende plaatsingsbureaus¹⁹⁷.

In de commentaren bij de Duitse uitgave brengt Otto Henne am Rhyn hulde aan de Brusselse burgemeester Karel Buls (precies aangevallen in de Franse commentaren) aan Dr. Thiry, Dr. Müller, J. Pagny en vooral aan de socioloog Emile de Laveleye ter ere waarvan de hele studie (met vermelding van namen) voor de tweede maal¹⁹⁸ verschijnt, dit ter gelegenheid van diens overlijden.

Twee Belgische steden, Brussel en Antwerpen, worden, vooral wat de interne inrichting van bepaalde huizen betreft, in detail beschreven. De stijl van de roman-zelf is onaanvaardbaar drakerig, maar de situering van de handelingen aan de Sint-Laurentiusstraat en. . . aan de Riedy(c)k[straat]¹⁹⁹ komt overeen met bepaalde feiten in de commentaren vermeld²⁰⁰. De „Vlaamse” vertaling heeft er door

exemplaar vermeld in de *Catalogue général des imprimés*. . . The British Museum (*General Catalogue of printed Books*) bezit een Engelse versie (London, Remington and Cie, 1882): *The new Clarisse translated from the French*. Er bestaat bovendien een Nederlandse vertaling: *Clarisse of Het leven eener blanke slavin* (met officiële – niet alle! noot van G. S. – bijlagen, opgedragen aan Mevr. Josephine Butler). Met toestemming van de auteur vrij vertaald. le-3e dr. Amsterdam, 1887. Wij konden ter vergelijking beschikken over een exemplaar van de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, waarvoor onze dank! Zie noten 190 en 196.

¹⁹³ In 1897 verscheen een vierde uitgave.

¹⁹⁴ Freie Universitätsbibliothek.

¹⁹⁵ Cf. Keistrup: *Frauenfrage in Deutschland*.

¹⁹⁶ J. V. de le Court (*Dictionnaire des anonymes et pseudonymes; XVe siècle–1900*, mis en ordre et enrichi par G. de le Court; Reprint I, 1960), tijdgenoot, doet ons geloven dat de in noot 190 voorkomende Alexis Spingard de auteur is. Zie blz. 60, waar werk van G. Eekhoud wordt besproken, auteur bevriend met E. Picard en E. de Laveleye. De le Court kent maar één uitgave van *Clarisse*, de Franse, 2de.

¹⁹⁷ Zie blz. 53.

¹⁹⁸ *Clarisse: aus dunkeln Häusern Belgiens Nach dem Französischen*. Berlin, 1892.

¹⁹⁹ Franse uitgave, blz. 219, rue du Riedyck, blz. 272. Nederlandse uitgave: Riedyk.

²⁰⁰ In de Franse opdracht zegt de auteur dat hij deze roman „pourrait presque appeler une histoire véritable, car chacune des scènes présentées aux lecteurs a sa base dans des documents authentiques ou équivalents, bien qu'on en ait changé les dates et les lieux. (ii). . .”. De blz. XIV–XV zijn een zuivere aanklacht tegen het geestelijk verval in België; de zwijgzaamheid van het Vlaamse publiek tegenover de zedenschandalen, waarbij meisjes van tien jaar betrokken waren, en schoolkinderen te Brussel, te Leuven, te Waver, te Charleroi, te Gent. . .” Qui, nous le déclarons hautement, dans la question de la débauche publique, les administrations du continent et spécialement de Belgique, ont encouru de grands et terribles reproches.” De internationale betrekkingen worden er door beïnvloed.

haar bombast en haar al te politiek bedoelde toevoegingen (die ingaan tegen de Franse versie!!) ²⁰¹ niet bij gewonnen. Daartegenover worden de Belgische administratie, politie en geneeskunde door Lord Monroe of Spingard! zwaar belast. Voor heden telt echter alleen, dat wij andermaal en algemeen met een *ie*-spelling te doen krijgen! Tot in de vlaamse versie toe, die tussen 1882 en 1890 te dateren is.

Maar, door dat „*Clarisse*”-thema ²⁰² worden voor onze uiteenzetting haast dertig jaren (1861–1892) overspannen, zodat het chronologisch hoogst nodig is eerst nog een Alfred Delvau aan bod te laten komen, die niet heeft kunnen nalaten er zich voor zijn overzicht van „*Les cythères parisiennes ; histoire anecdotique des bals de Paris*” (1864) bij „*Le bal Montesquiou*” op te beroepen, dat ook hij, Fransman, de Rietdyck (duidelijk met „t”) ²⁰³ gezien heeft „ou pour parler plus simplement et . . . moins flamand, le Rydeck”!

Wat mag dan wel in deze gewilde nuancering schuil gaan, waardoor het prefix of eerste lid van de samenstelling „*ry*” kortweg voor onnederlands wordt gehouden en, in een Franse tekst, de Nederlandse „riet”-vorm duidelijk rechtsgeldigheid toebedeeld krijgt? Heeft de auteur zich de verklaring eigen gemaakt, die het „*Dictionnaire de l'Académie française*” in zijn diverse edities geeft en volgens dewelke alle Rye-termen in oorsprong verwantschap met „le rivage de la mer” aangeven, wat blijkt door namen van de Engelse kuststeden, waarin de term verwerkt zit. Deze interventie krijgt het karakter van een suspens in onze verklaringen, noch min noch meer: ze wint bovendien aan authenticiteit, omdat deze Delvau tot de intimi van het jonge Rops-huishouden is gaan behoren tussen de publicatie van Delvau's „*Cythères*” (1864) ²⁰⁴ en de „*Histoire anecdotique des cafés et des cabarets de Paris*” ^{205/206} in, precies in de periode dat Rops ook met Baudelaire — in wiens directe buurt de laatste woonde — op dooltocht is geweest.

De „Rie(t)dijk” stond allicht vlammend — ook door de nieuwe gasverlichting — aan de orde en Delvau zal niet aan de verleiding hebben kunnen weerstaan op het oefenterrein van „zijn” illustrator-artiest mede op verkenning te komen.

Het is op dit moment dat ook zeer duidelijk de Ropstekst van Camille Lemonnier slaat, blz. 56, mits een variante (die niet eens te

²⁰¹ In de Nederlandse vertaling komen leemten voor. Zie ook noot 192.

²⁰² *The new Clarisse!* Cf. S. Richardson (1689–1761): *The History of Clarisse Harlowe* (1747–48). Nederlandse vertaling in 1752–1755 naar derde Engelse uitgave.

²⁰³ Zie blz. 45.

²⁰⁴ Paris, 1864.

²⁰⁵ Paris, 1862.

²⁰⁶ C. Lemonnier: *Etudes sur quelques artistes: Félicien Rops, l'homme et l'artiste*. Paris, 1908; blz. 71.

maken is!) ²⁰⁷: „son steppe à lui, sera le trottoir de Paris: mais celui-là, pour un chasseur de proies humaines comme il est, propose une bien autre aventure que la grande plaine nue où cavalcadèrent ses songes chimériques. . . C'est à ce moment qu'il prend vraiment contact avec le monstre" . . . Op deze manier kunnen wij de bron aanwijzen voor Delvau's. . . „taalkundige" uitspraak: de Vlaamse moeder van Rops die een „riet"-samenstelling wél, een „rie"-afleiding niet begrijpt. Rops werd, mede door de Antwerpse „Rietdijk", wat Lemonnier zal omschrijven als „l'inquisiteur torturant de la chair vive sur les grils" ²⁰⁸. Rops, die zoekt „une Mélusine du trottoir", „une Joconde du bar" ²⁰⁹. Hij zal de meisjes wel eens het vermaan toesturen „Passez votre chemin, mesdemoiselles, je suis un artiste honnête". Hij zoekt reeds dan wat Verhaeren daarna gaat beheersen, het visionaire, het heroïsche. Rops wordt geobsedeerd door datgene wat in de vrouw als eeuwige belevenis (Goethe!) schuilt of tartend te voorschijn treedt. Rops staat los van vele „ismen", als pessimist. Hij belichaamt als het ware een continuïteitsfactor die, parallel met Baudelaire en Guys (deze is veel ijler!) een generatie later zijn pigment bijtend zal infiltreren met Toulouse Lautrec, en aldus Cheret, Mucha in het zadel zal helpen de eeuwwisseling over.

F 10. IN HET SPOOR VAN BAUDELAIRE, EEN WAAIER VAN ARTIESTEN, EN NOG IETS MEER

Jammer is het, dat Joris K. Huysmans in de havenwerelden zo thuis – denk aan Hamburg, stad die hij doorzocht met Ary Prins – dat Huysmans in zijn „*Croquis parisiens*" (1879) over Antwerpen pratend, niet getracht heeft, hij de „Nederlander" van afkomst! de ev. te vermoeden Nederlandse orthografie van de „Rie(t)dijk" te achterhalen. Hij kan reeds vóór 1876 onze haven gekend hebben langs zijn Nederlandse contacten om; en zeker is interessant dat hij, na Baudelaire, duidelijk beklemtoont dat het Engels, als taal, te Antwerpen sterker dan eertijds is doorgedrongen. Na 1863 mag dat niet verwonderen, vermits de Scheldetol toen van Nederland werd afgekocht.

De documentatie in verband met Huysmans begint langzaam toch

²⁰⁷ Zie blz. 52.

²⁰⁸ C. Lemonnier: blz. 124. Zie ook blz. 52 en 79.

²⁰⁹ Zie blz. 6 en 46 wat de schrijfwijze „Le Rydeack" betreft. Etsen met bijchrift in de Prentencabinetten van de „Bibliothèque nationale" te Parijs en de „Koninklijke bibliotheek" te Brussel. Cf. de commentaar van Mevr. M. L. Mauquoy-Hendrickx bij nr. 273 van *Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de opening van de Koninklijke bibliotheek*. 1969. Er is sprake van een „habituée van een Antwerpse gelegenheid „Au Ridyck" (sic) wier aangrijpend verval uitgedrukt is op een wijze, die de kunst van de grootste Franse kunstenaars van zijn tijd evenaart".

meer te sluiten langs C. Lemonnier, Th. Hannon, J. K. Huysmans en L. Forain om, die met F. Rops, van 1876 af, een gesloten vriendenkring vormen, waarvan Hannon, de nog zeer goed Nederlands kenkende Elsenaar, en auteur van „*Rimes de joie*”²¹⁰, in zekere zin de spil is²¹¹. Huysmans zal Hannons verzen (1e uitgave) vrankweg inleiden! Deze gesloten contacten staan op hun beurt niet buiten betrekkingen met Georges Eekhoud, die in z'n poëtisch debuut, „*Myrtes et Cyprès*”,²¹² de „Rie[t]dijk” niet noemt, maar — ter wille van het verslingerd-zijn op het pittoreske — „la ruelle étroite” met de „horreur dantesque”²¹³ wel in zijn werk integreert! In 1878, op 13 augustus, met Antwerpen-kermis, schrijft Huysmans aan Hannon dat hij en Céard „de riddecks” niet kunnen exploreren, omdat er momenteel geen Vlaamse vrouwen te ontdekken vallen, enkel Frans vee.

Had Gérard de Nerval reeds de opmerking gemaakt, dat de Rie[t]dijkse bevolking, als het ware hem een initiatie was geweest voor het probleem Rubens, dan heeft Baudelaire in de jaren 1860 deze sleutel, zij het met een andere interpretatie, verder doorgegeven en de generatie die in de jaren 70–80 naar de volle rijpheid opklimt, neemt het wachtwoord over. In een studie die G. Kahn in 1901 wijdde aan „*Les origines du symbolisme*” in „*La revue blanche*”²¹⁴ wees deze er op van welk uitzonderlijk belang de visie van Huysmans in verband met „les Titines de Montparnasse et de leurs amis. . . parti(e) de quelque mysticisme de „riddeck”, is geweest, om de naturalistische opvattingen beslist af te wijzen, Jordaens te verlooehen²¹⁵ en strevend naar een verfijning à la Van Dyck tot het aristocratisch beleven van „*A rebours*” te komen, waarover later meer.

Het is de tijd dat de autochtone „jeunesse dorée”, dixit de Antwerpse journalist Frédéric de France in „*La vie d'Anvers; carnet d'un grincheux*”²¹⁶, op de „Rydyck”(!) ook haar lusten botvierde, „du côté du marché-(sic!)au-charbon”, hier stellig een verschrijving voor Koolvliet (Canal du Charbon).²¹⁷

In dit klimaat van na de oorlog van '70 past nu op merkwaardige wijze de inhoud van het derde hoofdstuk van het tweede boek van

²¹⁰ Door F. Rops geïllustreerd. Brussel.

²¹¹ R. Baldick: *The Life of J. K. Huysmans*. Oxford, 1955.

²¹² Paris, 1876; 1877.

²¹³ Zie blz. 59.

²¹⁴ 1 nov. 1901; blz. 333. Chr. Berg wees de auteur op deze passus.

²¹⁵ Zie blz. 45.

²¹⁶ Anvers, I, 1931. Bloemlezing uit *Le courrier d'Anvers*. II, 1936.

²¹⁷ Een plaats in Andreas de Weerds „*Nieuwe liedjes*” (Antwerpen 1870) wijst in dezelfde richting: komen zekere dag na „*Een reisje naar Londen*” de „Jefkes” of „chasseurkens” van de Burgerwacht in de stad terug, dan belanden zij liefst op de Rietdijk.” (Zie motto en blz. 59).

deel VI, band 3 van de „*Geschiedenis van de vooruitgang der menscheid; studiën op het gebied van ontwikkeling en beschaving*” van de „*Clarisse*”-commentator, Otto Henne am Rhyn ²¹⁸: *de moreele zijde*; A. *De verhouding der geslachten*. De auteur verklaart haast sui generis het ontstaan van de prostitutie in haar algemene trekken, maar hij wijst de deels prachtige, deels vervuilde steenmassa's met de vinger in de grote steden „een verschrikkelijke, hoewel onvermijdelijke uitwas van onze beschaving. . .”. Typisch wat de schrijver op blz. 146 aantekent: „In het bestaan van publieke vrouwen en straatmeiden zijn vaak de meest aangrijpende lotswisselingen voorgekomen, zoo als geen roman ze in schriller kleuren teekenen kan”. Op dit ogenblik, de verschijning van zijn cultuurhistorisch werk, is er nog geen sprake van het „*Clarisse*”-geval, dat „Lord Monroe” in Europa zou publiceren ²¹⁹ en dat Otto Henne am Rhyn zelfs zal aangrijpen om — tòch aan de hand van een verhaal gesitueerd te Brussel en te Antwerpen exemplatief nog eens de staf te breken over de handel in blanke slavinnen. Wat in de geschiedenis als karakteristieken wordt opgesomd, krijgt door Monroe's roman illustratieve kracht. Striemt de Duitse auteur Parijs en de liederlijke operetten van Offenbach fel, hij legt de riem ook over „de hoofdstad van België”, maar Antwerpen deelt nog niet in de eer. Uiteraard kent hij Hamburg bijzonder goed en „haar” „Rietdijk”-wijk: St-Pauli met haar „deftige en gemeene tempelen”, haar „bouwvallige” huizen „waar de smerigste en ruwste matrozen van alle natiën hun offer komen brengen”; wijk die door Antwerpen nochtans flink naar de kroon werd gestoken. Maar deze wrekende god kreeg na 1882 zijn kansen nog volop!

G 11. HET PROBLEEM VAN DE LOCALISERING.

Licenciaat Christian Berg heeft in 1967 voor de Gentse universiteit vijftien jaar Antwerps Frans literair leven geanalyseerd, nestdragend voor de periode 1873 tot 1888 ²²⁰. Ook hij kreeg het hapje van de „Rie[t]dijk” onontwikkbaar voorgeschoteld. Het spellingprobleem heeft hij niet onderzocht, maar hij mocht o.a. wijzen op de, naar het recept van het naturalisme, vrij juiste plaatsbepaling van het oord van plezier en verderf door G. Eekhoud in „*Les milices de Saint-François*” (1886) ²²¹, aangevuld door verdere details in „*La nouvelle Carthage*” (1888). ²²²

²¹⁸ Naar het Hoogduits door J. Sepp, predikant bij de doopsgezinde gemeente te Beverwijk. Amsterdam, na 1877; blz. 141-158.

²¹⁹ Zie blz. 53.

²²⁰ *Quinze années d'activité littéraire à Anvers*. (Dact.)

²²¹ Bruxelles, 1886. Zie blz. 87.

²²² Bruxelles, 1888; 1893.

„Meetkundelijk afgeteekend” stratenplan van Virgilius van Bononie (= Virgilius Bononiensis) Antwerpen, Egidius Diest, 1565. Fragment X. (Museum Plantin-Moretus Antwerpen: 55204 B. — Copyright A. C. L. Brussel. Voor de beschrijving zie: A. H. Cornette: *Iconographie van Antwerpen*, Pl. CV–CVI; Antwerpen, 1933). Zie blz. 10, 11 en 35.

Het wordt ons door deze superieure Antwerpse tijdsgetuige duidelijk dat de Rie(t)dijk „links” lag, van de Schelde uit, van de Burchtgracht.²²³ Hij moet dus werkelijk de verlenging zijn geweest van de Matte(n)straat²²⁴ strekkende tot de Koolvliet, waarvan thans nog — als straat — een breed rompedeelte bestaat.

Kan hier niet ingegaan worden op de analyse van de beschrijving in Eekhouds werk, er kan besloten worden met de bevestiging dat zowel Eekhoud als „Lord Monroe”²²⁵ zeer precies de lange nauwe (3,5m), sombere straat oproepen „aan wier uiteinde men eenige scheepsmasten zag”²²⁶, dat wil zeggen aan de zuiderwal van de Koolvliet, westelijke oever, waaroverheen in mei 1865 een gemetste brug de voorheen houten had vervangen! Links en rechts in de straat rijzen hoge grauwe huizen met punt-en trapgevels op.²²⁷ *Dat is de Rie(t)dijk*, die één van de centrale punten is van een hele sloppenwijk, want het Lantaarnstraatje (Wayenberg) mondt vóór de Koolvliet, in de Rie(t)dijk uit: het vormt de verbinding met de Guldenberg (de berg van het hoeren-gild?), oeroude, officieel aangewezen stovenrijke vestigingsplaats van de zeer ondernemende „blauwe begijnen”. V. A. Lagye beschrijft de plek aldus²²⁸: „Non loin de la Halle aux Viandes (= Vleeshuis) et du Pont-des-Anguilles, (= Palingbrug) à deux pas de ce qui fut le canal aux Harengs (= Rie(t)dijk) (dus alles vertaald!); dans l'inextricable dédale des rues²²⁹ sombres et des tortueuses ruelles, subsistait IL Y A QUELQUES TEMPS encore — vóór 1884 — „une petite place étrange, l'une des plus anciennes d'Anvers. Des mesures aux piteuses façades fendillées de lézardes, des étables et²³⁰ des écuries d'où sortaient toutes sortes d'odeurs âpres, des cabarets borgnes fréquentés par une population interlope, de noires entrées d'impasses l'entouraient. Au centre il y avait une pompe, très vieille. Une petite vierge, dans sa niche, surmontait l'entrée de l'une des impasses. . .”

Door alle tijdsteksten heen, voelen wij — ook door de publikatie van luxe-albums — hoe verbolgen de voorvaderen destijds waren bij het rechte trekken van de kaden voor de tweede maal: in de „*Chronique des Beaux arts et de la littérature*” (Antwerpen) wordt naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1885 op lyrische

²²³ Zie blz. 65 en vlg.

²²⁴ Zie blz. 25.

²²⁵ Zie blz. 54.

²²⁶ *Clarisse*, blz. 159. Zie blz. 65 en 67.

²²⁷ *Clarisse*.

²²⁸ V. A. Lagye: *Le vieil Anvers et le nouvel Anvers*. Bruxelles, 1884; blz. 84–85.

²²⁹ Zie blz. 65 en vlg. voor het probleem „Haringvliet”.

²³⁰ Cf. Schilderijen van J. Stobbaerts.

wijze van „de sacrilèges démolitions” „par de gros négociants d'Anvers” gesproken.

De huidige, maar toch zeer oude Kaasstraat (noordelijke zijstraat van de moderne Suikerrui) kan thans, 1969 ook reeds verminkt, nog enigszins een indruk geven van wat de „Rie(t)dijk” als straatbeeld moet opgeleverd hebben.

Quasi alle leven is zelfs thans uit dit wijk-restant verdwenen, destijds in haar ongeschonden geheel zo „aanstekelijk” gelegen onder de passer-greep van de O.L.V.-toren, van klokken en beiaard. Geen auteur vergat dan ook de fascinerende binding van mystiek ²³¹ en zonde op te roepen ²³².

Met het leven-zelf zijn echter ook alle geluiden verdwenen, die eens zo suggestief hebben opgeklonken. Maar er zijn nog getuigen die zich aanmelden: bij Karel Verlats geschilderde apen-in-actie b.v. had Emile Lefèvre een karakteristiek geschreven ²³³. Door het commentaar ervaren wij weer opnieuw dat voor luidruchtig Antwerpen, gevuld met mensen en dieren, meestal sprake was van een heel genotskwartier: „il n'y a que les singes” (als persiflage!) „et les cabaretiers des ruelles d'Anvers” (zonder verdere localisering!) om de gekste zaken in herinnering te brengen o.a. voor de muziek „l'accouplement de ces deux extrémités de l'orchestre: violon et ophicleïde ²³⁴. Quel duo, mes amis, quel duo! Rodriguez ²³⁵ qui l'eût dit? Chimère, qui l'eût cru?”

Het is dan welhaast Eekhoud alleen die ons qua localisering beslist uit de brand helpt. En welke schrijfwijze nu komt bij Eekhoud, de Antwerpenaar van „top tot teen”, voor? In „*Les milices de Saint-François*” ²³⁶ (1886) een uitzonderlijke, schijnbaar onmogelijke vorm: Rit Dyk ²³⁷, met, „scherpe „t” ²³⁸: „Clara (?) ²³⁹ savait le nom bisyllabique” ²⁴⁰. Van een straatnaambord is ook hier geen sprake, van uitspraak evenmin. Verwerpt Eekhoud de dubbele Franse „d” van zijn niet-Antwerpse collega's, als zijnde

²³¹ Zie, treffend, de opmerking van G. Kahn, blz. 57.

²³² Na de VI-teistering van 1944-45 als wijk gedeeltelijk vernield en afgebroken, stortte in 1968 bovendien een partij „verdachte” huizen in (Gorterstraat = Spuistraat; oostelijke grens van de Guldenberg).

²³³ *Les singes de Verlat* in *Revue artistique d'Anvers*; III. Antwerpen, 1880-1881.

²³⁴ (= Serpent).

²³⁵ Rodriguez was een befaamd mandolinist en gitarist. Zie blz. 78.

²³⁶ Zie blz. 54 en 58.

²³⁷ Ook teruggevonden als synoniem voor Guldenberg, „rytdycke”, 2. 9. 1848; bundel 526; Stadsarchief Antwerpen Modern archief! Zie verder blz. 80 P. Mac Orlan.

²³⁸ Zie blz. 20 en vlg. en 80.

²³⁹ Cf. *Clarisse*; zie blz. 53. Deze „Clara” kan zich redden!

²⁴⁰ id., blz. 55-56.

onzinnig? ²⁴¹ Wenst hij de „riddeck“-verhaspeling ingedijkt te zien, maar waarom aanvaardt hij dan niet consequent de „rie“, „ry“-vormen, ook bij „Clarisse“ (1882!) voorkomend? Hij evolueert echter kennelijk onder locale vriendendruk, – intelligente jongens van de nieuwe lichtung! – voor „La nouvelle Carthage“ naar het voor Antwerpen zo normaal uitzijnde „Riet Dijk“, maar dan toch weer in een ostentatief volgehouden gescheiden letterbeeld, wat ons de op blz. 20 opgeroepen pauze terug te binnen brengt! Heeft Eekhoud een van de Franse „Clarisse“-uitgaven gekend, die op 1882 gedagtekend staan? Het is moeilijk zich negatief tegenover de mogelijkheid te verhouden, vooral daar ook een Brusselse, misschien wel de oorspronkelijke uitgave bestond. Hij verkeerde toch met Edmond Picard; ook door Henne am Rhyn geëerd? Waarom dan heeft hij de „rie“-grafie niet kordaat overgenomen en wel de uitzonderlijke „Rit“-vorm gekozen? Omdat hij gehoord heeft van rijt = ryt- mogelijkheden ²⁴², waarover later meer? Of beter, omdat hij, vergelijk de uitspraak van „il rit“ = hij lacht, de „t“ als beslist onuitsgesproken wenste voor te stellen!?

De niet minder Antwerpse, maar totaal gefranciseerde dichtertijdgenoot afkomstig uit Bochum, die Max Elskamp was, schreef het woord in een brief aan Bonmariage ²⁴² van zijn kant zonder verbindingsstreepje, maar met twee d's of met één; het is dan een kwart eeuw later: 1906–1910, als het bruisende leven, zoals dat Lemonnier ooit heeft aangegrepen uitgeroeid is en de Scheldegolven het hallucinant tracé der straten en sloppen overspoeld hebben.

Het is werkelijk nodig hier Camille Lemonnier terug op te roepen, omdat hij nog altijd, 1879 en verderop, een roman over Antwerpen op het getouw heeft staan ²⁴³ evocatie, die nooit verscheen, maar waarin de „Rie[t]dijk“ ongetwijfeld een rol moest spelen, als decorum. Het geillustreerde, keurige plaketje van zijn hand, „Le Riddyck“ (1889) genaamd (met de oude spelling!), verschenen na Eekhouds', „Nouvelle Carthage“ ²⁴⁴, moet het wel doen veronderstellen! In „Une vie d'écrivain, mes souvenirs“ (Bruxelles, 1945) komt hij er in 1906 ook rond voor uit, dat hij met zijn kameraden heeft rondgedoold in de wijk als jonge man. Hij schrijft dat „Le Riddyck(!) ameutait à Frascati“ (niet aan de „rietdijk“ gelegen!) „ses hardes de filles fardées et demi-nues,“ een „rie(t)dijk“ die voor hem ligt

²⁴¹ Vermoedelijk verneemt Eekhoud de scherpe dialect „t“ niet! Hij dringt ook niet door tot de zin van het woord. Steeds heeft de auteur getracht het Brabants taaleigen door Franse grafieën weer te geven. Cf. Poulderbauge (= Pulderbosch) in „Voyous de velours“, ou *L'autre vue* 1904–1926.

²⁴² Zie blz. 71.

²⁴³ *Lettres inédites à Camille Lemonnier* publiées par G. van Welkenhuyzen. Genève, 1957. Zie blz. 47 en 63.

²⁴⁴ Zie blz. 58.

„derrière” (= noordoost van) „le Steen et la Boucherie”: een vaag aangeduid terrein, toen de Schelde nog smal was „entre le Werf et la Tête de Flandre”, „les quais obstrués de peaux de bêtes et de bois des îles”²⁴⁵. Lemonnier levert hierdoor geen document af zoals Eekhoud. Hij is ook geen getroffen Antwerpenaar.

Wat eigenaardig aandoet in deze kunstenaarsambiance, het is het ontbreken van elke naamgeving in Edmond Picards sociaal getinte te Antwerpen spelende „*L'amiral*”²⁴⁶ (1883), een initiatieroman, die Baekelmans zo ontroerd heeft en bewogen, dat deze in zijn laatste levensjaren niet gerust heeft voor hij nog een exemplaar op de kop kon tikken om het te bezitten en ons sterk aan te bevelen. In deze ultieme aandrang nu speelt een motief mee, dat direct met de Rie[t]dijk te maken heeft, niet dat in het werk een precies decorum stond opgesteld, maar er is de omstandigheid, dat juist het karakteristiekste stadsbeeld van Antwerpen behandeld werd dat sedert de jaren '80 grondig van uitzicht zou veranderen.

Na de Spaanse vestingen met hun „wandelingen”, die in „boulevards” herschapen waren, was de Scheldegewijk gesaneerd geworden, zodat helaas heel wat architecturaal waardevols mee onder hamer en houweel verdween. Spot en verzet van Charles Dumercy baatten niet. Diens kleine gekleurde papiertjes en een weemoedsvers van Elskamp worden littekens, die getuigen zullen. In zijn bitse herinneringen handelt Elskamp over de „riddyck” op zijn Lemonniers, geschreven, maar hij laat het naamwoord-zelf in het enkelvoud staan, waardoor de romantische „riddecks” van de Fransen van de spellingkaart verdwijnen.

In de wereldtentoonstelling van 1894 hebben Schepen Frans van Kuyck en Max Rooses, langs de oprichting van de afdeling „Oud Antwerpen” om, getracht hulde te betonen aan het „verraden” verleden,²⁴⁷ ook al ging het daar, in navolging van dat verleden, losbandig toe, zo wij Leo Roels in 1965 mogen geloven²⁴⁸.

Vele schilders van binnen- en buitenland leggen in de jaren '80 aspecten en typen vast (N. de Keyser: „*Un Anglais près du Steen*”, 1887), wat alles culmineert in de twee reeds geciteerde werken van Georges Eekhoud: „*Les milices de Saint-François*” (1886)²⁴⁹ en het proza-epos „à clé” dat nog steeds op vertaling wacht: „*La nouvelle Carthage* (1888–1893)²⁵⁰.

Wordt heel de tijd, midden in het artistieke gewoel, wanneer een felle anti-Zola campagne woedt, een Ensor het lelijk te verduren

²⁴⁵ Zie blz. 67.

²⁴⁶ *L'amiral; scènes de la vie judiciaire*. Paris, 1886 (Bruxelles, 1939).

²⁴⁷ Georges Rodenbach: *Evocations*. Bruxelles, 1924.

²⁴⁸ *Het vliegenkotje van de Lei*. Vlaamse pockets 164. Hasselt, 1965.

²⁴⁹ Zie blz. 58.

²⁵⁰ Zie blz. 58.

krijgt, ook een "art indépendant" te Antwerpen wordt gesticht, niet treffend gekenmerkt door het ontwerpen van een briljant, een ronkend inventaris van landschappen en monumenten, die „*La Belgique*” tot titel zal voeren? Camille Lemonnier is de wel wat pompeuze bronsgieter, maar J. K. Huysmans schrijft J. Destrée op 1 januari 1888 dat het werk „une gigantesque bâtisse” is. „L’auteur a du souffle”²⁵¹. Reeds van 1881 verscheen het werk in afleveringen: een verleden moest gered worden; het verdwenen Antwerpen krijgt volop zijn deel, echter weer niet nominatief de Rie(t)dijk: ²⁵²wel, de steen des aanstoots-zelf want. . . plots verschijnen in de tekst de diverse nationaliteiten onder de zeelui, „qui battaient les ruelles du canal aux Harengs”²⁵³, prenaient d’assaut les salons lambrisés de glaces”. Duidelijk is daar weer een oproepen van een heel benepen kwartier met als centrum de reeds ontmoete, maar voor outsiders zo verwarring stichtende Haringvliet!

De naar de tekst zeer duidelijke toespeling van Lemonnier lokt echter een nadere verklaring uit. Zij werd reeds op verschillende plaatsen in uitzicht gesteld( ). Het heeft evenwel zijn voordeer er eerst nog een vreemde getuige bij te roepen en niemand minder dan Edmond de Goncourt, die bij de analyse van de psychische teleurgang van des Esseintes in „*A rebours*” (1884), in gedachten te Parijs zwerfend, voor zich opnieuw ziet oprijzen „la foison de ces établissements, dans toute la rue Monsieur-le-Prince et dans ce bout de la rue de Vaugirard qui touche à l’Odéon; parfois — een trefende passage ²⁵⁴ — ils se suivaient, ainsi que les anciens RIDDECKS ²⁵⁵ de la rue du Canal aux Harengs d’Anvers qui, s’étalaient à la queue-leu-leu, surmontant les trottoirs de devantures presque semblables ²⁵⁶

Niet zo gauw voelt de auteur dat oude beeld in zich groeien, of hij beschrijft het interieur, de atmosfeer, enz. van de gemene kroegjes (caboulots). Het treft hoe een opmerker als De Goncourt om de Parijse stemming te stofferen naar de ontluistering toe, precies zijn oude Antwerpse belevenis (1851) wenst te suggereren om des Esseintes’ toestand, de fysische onmacht nabij, te karakteriseren. „Il comprenait la signification de ces cafés qui répondaient à l’état d’âme d’une génération toute entière et il en dégagait la synthèse de l’époque”. En er volgt een heel tractaat over de clandestiene prostitutie!

²⁵¹ G. van Welkenhuyzen: *Lettres à Camille Lemonnier*. Genève, 1957. XL; blz. 123.

²⁵² *Clarisse* is nog niet van de pers! Zie blz. 53 en vlg.

²⁵³ Zie blz. 59.

²⁵⁴ Zie blz. 21 en 44.

²⁵⁵ De Goncourt verandert zijn schrijfwijze: „readdeck”.

²⁵⁶ Hoofdstuk 13.

Het feit, dat Rops zijn modellen zowel te Parijs als te Antwerpen bijeenlas ²⁵⁷, krijgt hier als het ware een nieuwe beklemtoning.

Maar, hoe jammer ook, wij moeten ons beperken tot de plaatsbeschrijving-zelf, die ons helpen kan. Zeker De Goncourt grijpt terug naar zijn jaren 50 ²⁵⁸; misschien wordt hij ook beïnvloed door de visie van Rops; wij onthouden vooral dat „les riddecks” hier nog eens duidelijk gelden als „kabberdoezen”, dicht op elkaar aaneengerijd met „vitrines”, die sterk op elkaar geleken. Merkwaardig is – voor ons nu, – de situering als „les anciens riddecks” – 1884, ze zijn verdwenen, dat weet hij – „de la rue du Canal aux Harengs”, wat toch wel beduidt: de straat van de Haringvliet. . .

Wij weten nu langzaam aan best hoe de vork aan de steel zat en uit De Goncourts tekst blijkt eens te meer dat topografisch onzekerheid heerste, daar van een water, een vliet-zelf geen sprake meer kon zijn ²⁵⁹. Nochtans deze recente De Goncourt-tekst sluit nauw op de tijdsgetrouwe beschrijvingen van onze autochtone auteurs aan. Hij is welkom en voert onmiddellijk tot het localisatieprobleem terug niet zonder de vaststelling dat de Franse auteurs van anno dazumal het werk van de Belgisch-Franse collega's niet zo maar uit de hand legden! Ze kwamen hier te veel! Nog een voorbeeld: er zit dan (met een Riedijktoespeling!) iets hallucinants aan. Het is Octave Uzanne, de precieuze zedenpeiler met vlijmende mesjes, die, anders dan Rops, getuigenis gaat afleggen in 1900 ²⁶⁰, doelend op vijftien jaar vroeger, een periode juist geldend voor de bestaansgrens van de „Rydeck”:

Uzanne werd op de eeuwwende door een innemend kunstenaar, landgenoot van baron Leys, rondgevoerd in hoekjes en kantjes van de stad, die alleen geïnitieerden kennen „et qui valent bien les aspects pornocratiques” (o Rops!) „de ce tapageux Rydeck dont je vis naguère (1884–5) l'agonie éclatante avant sa disparition”. Maar goed, de cicerone heeft nog wat anders in zijn mars dan onze zo innige binnenplaatsen als de Potagiepoort, de Bontwerkersplaats, enz.: „willen wij het atelier van „la maman Van der Mijs” een bezoek brengen”, vraagt hij, „waar sprekende gummi-poppen worden gefabriceerd die op de schepen de eenzaamheid van de varende gezellen, bi appetite, helpen verdrijven. Wee, de hunkerende eenzaat die zich een dergelijke bijzit wederrechtelijk toeigent: Uzanne in een kort verhaal levert de uitslag: jaloersheid voert tot moord. Zoals het typisch gebak van de Maasstad „couque de Dinant” heet, zo

²⁵⁷ Zie blz. 5, 55 en 78.

²⁵⁸ Zie blz. 63.

²⁵⁹ Cf. Te Kopenhagen de „Nyhavn”.

²⁶⁰ L. Ristor: *Les mannequins*. Paris, 1900. Inl. O. Uzanne: *Le mannequin, son histoire anecdotique: les femmes dociles*; 1. 5. 1900.

worden deze koele liefjes verkocht, dixit de innemende gids van Uzanne als „mannequins d' Anvers”, Misschien een voor deze stad nu eens over-sombere karakteristiek, toch passend als Grand-Guignol, bij het Poesje-geweld van de Reep, zo nabij. Typisch ongetwijfeld en ook een bewijs er voor hoe de Antwerpse zeden-ambiance, seksuologisch gezien, compleet mag heten, Wat geldt tot op de huidige tijd! Dwalend met Uzanne en zijn gids IN „ce tapageux Rydeck – agonisant” is het voor ons het juiste moment om het localisatie – probleem van de toponeim nog eens op te nemen.

Zonder ook maar beknopt de benaming Koolvliet ²⁶¹ aan een historisch gefundeerd onderzoek te onderwerpen – daartoe dienen de werken van historici en iconografen met gevestigde faam – zij er in „Rie(t)-dijk” -verband op gewezen, dat de „Koolvliet (ook „Kolenvliet”, een klein rompstuk bleef over) zeer vroeg een naam droeg vermoedelijk in verband met de houtskool die als brandstof daar gelost werd. Oorspronkelijk zou haar naam echter „Holenvliet” (= Kolenvliet!) geweest zijn als, behorende aan een van de voornaamste vlieten van het waterrijke Scheldedomein. Is het nu zo gewaagd te veronderstellen dat de vliet als breed, natuurlijk water, vóór haar aanleg, verschillende Schijn – afvloeiingen toegevoerd kreeg, langs de „holen” ? Mag gewezen worden op de bevindingen van Dr. G. Hasse ²⁶² ?

Toen de haringhandel zich destijds van de omgeving van de St.-Jansvliet noordwaarts verplaatste, precies naar de omgeving die hier ter studie is, zou de noorderwal van de „Kolen”-vliet (die en hij alleen! een begaanbaar pad had!) zijn naam behouden hebben; de zuidzijde, van de vliet, naar de stad toe, werd dan de authentieke „Haringvliet”, dat wil zeggen voor zover het het gedeelte betrof tussen Schelde en brug, brug die mettertijd verlegd, vervangen en versterkt moest worden om het drukker wordend voetverkeer tussen de stadskern en de „dokken” beter te waarborgen. Deze benaming ging in verloop van tijd over op de niet benaamde verlenging van de Matte(n)straat, doorlopend op de vliet waar – cf. „Clarisse” – masten te zien waren.

Een interessant document in verband met de werkelijke situatie levert het collectief vertoog aan het College van Burgemeester en Schepenen op, dat door geïnteresseerden op 21 april 1851 werd voorgesteld, zonder de Rie(t)dijk te vernoemen, maar wel „le canal du hareng” (sic!) „étant en quelque sorte un cul de sac” ! Wat er op wijzen moet, dat wie zich vanuit de stadskern in de Matte(n)straat waagde, inderdaad als gedwongen ronddolen moest

²⁶¹ Zie blz. 26.

²⁶² Zie blz. 26.

in gangen en sloppen ²⁶³. De detailplannen waarvan G. Asaerts studie ²⁶⁴ vergezeld gaat, geven wel het tot op heden duidelijkste beeld van de naamloze wegensituatie door het bijschrift: „steegje” (wat wil zeggen „niet-doorlopend”!) - „naar de waterpoort”.

Wij voelen ons er derhalve toe gemachtigd de voor de Kolenvliet en Haringvliet zo dikwijls aangevoerde spraakverwarring enkel toepasselijk te verklaren op het westelijk stukje van deze zuidzijde dwz. van de Schelde tot het bruggetje ²⁶⁵ dat op zichzelf de „verlenging” van de Matte(n)straat met de „Spierincstraat” (de overzij) verbindt. Door deze bijzondere situatie kwam Amand de Lattin tot zijn, zo niet onbegrijpelijke, zinnetje „over de Haringvliet lag een brug die de beide oevers der Koolvliet verbond(!?) . . .” ²⁶⁶

Ter ontlasting van A. de Lattin mogen wij nog even dertig jaar teruggaan om er op te wijzen, dat ook de officiële instanties met de handen in het haar zaten. Een document, (nr. 8) uit bundel 937 van het Moderne Stadsarchief over „placement des plaques”, verraadt

---

²⁶³ „. . . . Nous vous prions d'examiner à cette occasion s'il ne serait pas convenable de reléguer au Canal du Hareng les maisons de prostitution existans partiellement au Canal du Bourg, cette rue étant de plus en plus fréquenté (sic), d'abord par l'établissement d'une Halle à la viande, ensuite par les nombreux étrangers qui après avoir visité l'église du St Paul se rendent au Port soit aux Bureaux du Commissariat-Maritime, soit à ceux des Courtiers de Navires, ce qui doit leur donner une fort mauvaise opinion de la morale anversoise, le Canal du Hareng étant en quelque sorte un cul de sac, fréquenté seulement par ceux qui veulent s'y rendre, leur réunion dans une seule rue présenterait beaucoup moins d'inconvénients et la morale y gagnerait beaucoup. Nous portons encore à votre connaissance nous espérons que vous y pourvoirez, /que/ l'entrée de la salle de Nuit au Coin de la rue du Canal au Bourg et celle des Nattes est continuellement obstruée par une foule de gamins de tout age qui viennent en attendant qu'ils aillent y prendre part repaître leurs yeux d'un spectacle d'autant plus attrayant qu'il est peu moral.” Stadsarchief Antwerpen, Modern archief, bundel 526. Over het soort van Frans weiden wij niet uit. Zie blz. 37 en 38.

²⁶⁴ Zie blz. 30.

²⁶⁵ De verlenging stadswaarts had geen kade.

²⁶⁶ A. de Lattin: *Evoluties van het Antwerpsch stadsbeeld; geschiedkundige kronijken*. Antwerpen. 1940-55. IX; blz. 160. Wij vermoeden ook, waarom A. de Lattin, die met zoveel toewijding het vroegere leven te Antwerpen poogde te detecteren en vast te leggen in zijn werk, over het localisatieprobleem heenschaaftste door, in *De politie waakt*, zonder onderzoek, de Haringvliet gelijk te stellen met de Rietdijk - hij gebruikt het voegwoord „of” om er, en dan duidend op het hele kwartier!, aan toe te voegen „en gansch den Guldenberg” (Antwerpen, 1946. Hoofdstukken XXV-XXVII; blz. 130). Hij wijst er dan niet eens op, dat Matte(n)straat en Haringvliet in elkaars verlengde liggen, want hij schuift er de Kaastraat tussen in. Voortgaande op een politie-antwoord (1. 3. 1861) in verband met een certificaatsaanvraag mag geconcludeerd worden, dat ook de politie de „Rietdyck” als een „lieu dit” beschouwde, waar het meisje-zelf verklaarde in een „slegt huys” gewoond te hebben „op den haering vliet nr. 18”. Toegegeven het kwam er voor De Lattin enkel op aan de omgeving op te roepen, waartoe de soldaten geen toegang hadden.

hoe nauwgezet de diensten hun taken opnamen om uit de heersende verwarring te geraken. Er wordt opgemerkt dat waar de „haringvliet” (=rie(t)dijk) naar de kaai toe draait, een naambord „Koolkaei” hangt! „Il faut choisir entre les deux dénominations”. Het zou overal Koolvliet moeten zijn, wordt voorgehouden! Het gaat hier dan juist om het stukje oude vliet, waar de auteurs scheepsmasten zagen wiegelen,²⁶⁷ zoals hiervoren aangehaald, en waar inderdaad gelost kon worden, naar stadsszijde toe, in verbinding met de Jordaenskaai.

Als klap op de vuurpijl verstouten wij ons „Dagrapport 2” „van den 3 op den 5 October 1829” aan te halen²⁶⁸ uitgaande van het waterschoutsambt. Er staat letterlijk te lezen — en het gaat zeker over de Rie(t)dijk — „Een der boomen aan de kaai nabij de koolvliet is heden ochtend beschadigd door eenen walen wagen, het geen veroorzaakt is door dat de afbraak van de brug over de koolvliet, geen genoegzame ruimte om naar de mattenstraat te rijden, overliet”: d.i. door de „rie(t)dijk” heen!

G 12. ICONOGRAFISCHE DETAILS.

Wij doen nu beroep op de oude iconografie van de stad Antwerpen, wel wetende dat de teken- en graveerstiften zeer moeilijk te bedwingen ustensielen zijn en fouten of interpretaties in de visies nog moeilijker uit te vlakken of weg te werken zijn dan woordjes of lange zinnen. De [audio]visuele methode droeg haar gevaren. . . reeds mee, vóór zij geboren was.

Maar toch, bij het doorlichten van enkele merkwaardige documenten krijgt het verdwenen stratenbeeld een duidelijker gestalte. Het gaat om platen uit de 16de en de 17de eeuwen, van lang nadat het haringbedrijf zijn stempel voorgoed gedrukt heeft op het verkeer „bij” de Koolvliet.

De overbekende anonieme, unieke houtsnede van 1515 „*Antwerpia Mercatorum Emporium*”²⁶⁹, waaraan wel een en ander ontbreekt door het niet feilloos aaneensluiten van de blokken, geeft zeer duidelijk, rechts van de „berderwerf” (houtstapels) en dus bepaald weg van de St.-Pietersvliet, de Haringvliet met name nog wel te aanschouwen (De hericvliet)! Het compositum is, gelukkig voor ons, gescheiden, zodat tussen de samenstellende delen zowaar een toegang voor schepen kon worden afgebeeld, in welke opening klein maar duidelijk wat boegen van schuitjes,

²⁶⁷ Zie blz. 59.

²⁶⁸ Stadsarchief Antwerpen; Mod. a. :2682/35.

²⁶⁹ A. H. Cornette: *Iconographie van Antwerpen*. Antwerpen, 1933; plaat CLXVII.

perspectivisch gerijd, liggen: vlak vóór, hoog-op, liggen tonnetjes ²⁷⁰ op een wal (een dijk!). Wij spelen geen ev. nauwkeurighheidsfactoren uit, maar het „gat” is er, suggestief genoeg om te laten aanvaarden dat op de plaats van de Koolvliet eens werkelijk de Haringvliet werd aangeduid, als zelfstandig havenelement! Is het niet het optekenen waard, alleen al om nu ook de naamverwarring met de „Koolvliet” te laten en te doen ophouden!

Allicht wordt de toewijzing nog duidelijker, zo wij geloof hechten aan het atmosferisch lavis in de „*Chronycke van Antwerpen*” 1500–1600 ²⁷¹ waar, tussen 5 (het in coome van de Cool vliet) en 7 (Pensgat) 6 prijkt: het „Roockhuys”, dat als gebouw netjes gesitueerd wordt door een klare commentaar: „het in come vant Roockgat al waer den harinck by nachten aencomende versch moet gelost worden en in de Plaetse daer den harinck van oude tijd geroockt is en daeromme genaempt Roockgat al waer nu noch veel huysen staen met de dacken vol brouwersgaeten om den Roock uit te vlieden”. Het „Roockhuys” ²⁷² was een mooi gebouw met poortgat op het water.

Droeg de toegangsweg links( ) reeds de naam van „heri(n)e vliet”, dan mag aanvaard worden, dat de ruimte achter het „Roockhuys” van lieverlede („waer nu noch veel huysen staen”) ook deze toegewezen benaming kreeg, vooral omdat „de straat” waarin het gat aan de achterzijde uitmondde, geen naam droeg! ²⁷³

Ontleden wij nu het fraaie vogelvlucht-unicum van Virgilio Boloinois (alias Virgilius Bononiensis) ²⁷⁴ van september 1565, dan worden wij, van de Schelde uit gezien, niet veel wijzer, doch wel intra muros: de Matte(n)straat lijkt ons een vrijwel rechtlijnige straat te zijn; de verlenging tot voorbij Koolvliet en St.-Pietersvliet heeft echter als rooilijn een eer onregelmatig profiel; zij ligt werkelijk gebogen in het stratenplan ²⁷⁵.

²⁷⁰ Cf. het mooie, maar perspectivistisch wat valse redezicht van 1525 van Livinus; het vertoont, zij het minder duidelijk, een opslagplaats met tonnetjes op de plek, waar de houtsnede van 1515 een toegang meer dan suggereert.

²⁷¹ Cornette; plaat XXI.

²⁷² Cornette; plaat XXXIII; Willem Linnig 1847 naar Bonnecroy 1658. Zie ook plaat CLXXIII op *Demagnificentia urbis Antverpiae* (J. Loots) 1630; het Roockgat duidelijk herkenbaar.

²⁷³ Zie blz. 30.

²⁷⁴ Cornette; plaat XV.

²⁷⁵ Het Stadsarchief te Antwerpen beschikt over een zeer gehavende „naamlooze penteekening van den [Schelde]-vestingmuur der stad langs de reede met het burchtplein, etc.” (27A 14b; het bisnummer is een overtekening van latere datum met verkeerde verklaring.) Het op zichzelf atmosferische stuk zou rond 1540 te dateren zijn, maar is in zijn stratentracé zeker niet betrouwbaar. Van het „Roockhuys” b.v. is geen spoor meer te bekennen.

Getoetst nu aan de ets van Peeter Verbiest van 1678, „*Antverpia constructionis primordia et incrementa*”²⁷⁶ is het wel leerzaam te vernemen, dat het „Roockgat” van eertijds al vast, oostwaarts naar de straat zonder naam toe, een straatlitteken heeft nagelaten, weg die trouwens op negentiende-eeuwse stadsplannen nòg voorkomt en . . . al eens „Rietdijk” ingeschreven krijgt!²⁷⁷ De reeds besproken documenten uit bundel 937 van 1844 behandelen in lijst 17 onder 35 ook deze moeilijkheid, De controleur merkt b.v. op, dat dit straatje, „passant à côté du bureau de M. Bréquigny ne doit pas s'appeler aussi Haringvliet. Lui donner un nom spécial?” Mr. Gompers vult aan dat de bediende „ignore le nom que cela portait autrefois. Je crois que c'est pensgat”. Deze weg „Saucierstraat” heten, zoals wordt voorgesteld, zou evenwel niet opgaan, maar het „Pensgat” heeft het niet gehaald! Trouwens nr. 23, van hetzelfde dossier, maar uit het jaar 1842 „*Confection des plaques; liste des noms des rues, allées et places de la ville avec indication du nombre des plaques à placer*”, voert aan, dat in deze buurt (van Saucierstraat naar Guldenberg) twee straatjes zonder naam voorkwamen. Er volgt deze prettige opmerking: „il est très probable que lorsqu'on fera le tour de la ville. . . on rencontre différents culs de sac ou allées qui ne sont pas connus au présent ou qui n'ont pas de nom. . .”. De verschillende op zichzelf interessante stukken over straatnaamborden en hun benamingen mogen beschouwd worden als uitvloeisels van een besluit van het College van Burgemeester en Schepenen van 6 september 1842 om een plan van de binnenstad op te maken, dat wij op het einde van het decennium ook zien verschijnen²⁷⁸. Merkwaardig dat, in 1678, het klare en wellicht al te rectificerende plan van Verbiest de weg van de Matte(n)straat af tot aan de Koolvliet óók geen naam geeft: deze weg strijkt oostwaarts langs drie huizenblokken, de westzijde levert één front op, welnu. . . het middenhuizenblok in deze „straat” krijgt van Verbiest wèl een naam, maar in zijn tracé ingeschreven: Haringvliet waar de andere benamingen, normaliter, op de straatstenen hun vermelding vinden! Kan het toeval zijn, er is toch reeds deze winst, dat het hele kwartier tot aan de onmiddellijk oostelijk gelegen en neergeschreven „gulden berg” de naam toegewezen heeft gekregen.

De bevinding van de inschrijving „Haringvliet” in een huizenblok sluit, als een deksel op een bus, aan op een tekst in deel III²⁷⁹ van Geudens' „*Plaatsbeschrijving der straten van Antwerpen*”, vermeld naar aanleiding van de haardtelling van 1496, waarin de Herinc-

²⁷⁶ Cornette; plaat VII, uit Jacques Le Roy: *Notitia marchionatus*. . . Amsterdam, 1678 en *Castella et pretoria*. Antwerpen, 1694. Zie blz. 68.

²⁷⁷ Zie blz. 92.

²⁷⁸ Zie blz. 91.

²⁷⁹ Blz. 107. Zie blz. 6.

vliet" tegenover de „Gulden Berghe" wordt gesitueerd, wat haar maakt tot verlengde Matte(n)straat, waardoor èn deze (van oudsher) Haringvliet (Canal aux harengs) én vermoedelijk toch wel in de negentiende eeuw gedoopte of... toen weer opgenomen „Rie(t)dijk"(?) elkaar zijn gaan overlappen!

Kan de nieuwe, vrij wijde, binnenwaarts gelegen „Haringvliet" van de XVde eeuw nu niet een oude, niet meer functionele „Rie(t)dijk"-benaming („pas connu au présent"!) gewoon verdrongen hebben? Mede daardoor zou in letteren en reisbeschrijvingen dan de passende Babelse spraakverwarring ontstaan zijn en gingen de verklaringen over Rie(t)dijk en Haringvliet èn situeringen in een cirkel lopen, en zelfs elkaar deugdelijk overtroeven.

En nu stelt zich opnieuw ²⁸⁰ de vraag — zij is niet van belang ontbloomt voor het ri[e(t)]-probleem — welk uitzicht en gestalte had de werkelijke tot „Haringvliet" geworden (droge?) plaats of sterker nog: waarom zijn onze voorvaderen, vóór de vijftiende eeuw nog, er toe gekomen precies déze plek uit te kiezen voor hun haringbedrijf? Leek de bewatering voorheen zo voordelig, dat zij door middel van een systematische waterkering (een dijk) de natuurlijke geul die het hele gebied tussen Matte(n)straat (zuid) en Koolvliet (noord), tot aan de oplopende Guldenberg (oost) kan beheerst hebben, wilden bedwingen, om aldus het stadsbeeld „op te vullen" ²⁸¹ en een woonkern te vormen met een geëigend bedrijf: de haringhandel?

Wat wij ondertussen niet weten, het is: of wat wij het verlengde stuk van de Matte(n)straat noemen, en herontdekt hebben, eertijds — als geul — niet zelf een min of meer bevaarbaar „vliet"(je) kan geweest zijn, dat van lieverlede door „haringchanken" bezet is geworden ²⁸², want... in onze middelnederlandse woordverklaringen bij „riet", „ryt", „ryd"-gehalte schuilt immers de volle mogelijkheid van de toewijzing tot „geul" ²⁸³, wat een aanvaardbaar, een authentiek Scheldewaterfenomeen is. Het „*Middelnederlandsch woordenboek*" ²⁸⁴ zegt toch dat de meeste buitendijkse „geulen" of „rieten" in de loop der eeuwen tijdens de vele indijkingen binnendijks zijn geraakt. Waterbouwkundige voorlichting lijkt op het stuk eens te meer gewenst ²⁸⁵, vooral omdat wij in het Gentse stratenbeeld een veertiende eeuwse „riet"- of „rijtgracht" ontmoet-

²⁸⁰ Zie blz. 25 en 26.

²⁸¹ Zie blz. 26.

²⁸² G. Asaert: *Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400* (Zie blz. 58) treft in 1390-1400 reeds haringrokerijen aan.

²⁸³ Zie blz. 33.

²⁸⁴ Zie blz. 25. Deel VI, 1403; ed. 1941, kol. 441.

²⁸⁵ Zie blz. 26.

ten ²⁸⁶, een equivalent van de Antwerpse „ruien”. Fris voegde aan zijn commentaar nog ongevraagd toe, dat het oudste „rijt” uitgesproken werd als „riet”. Cf. het Glossarium in W. Jappe Alberts „*De stadsrekeningen van Arnhem*”, 1967 ²⁸⁷ waarbij rië, rij, rijde, rye, rijhe, als vierde betekenis „gracht, waterloop, stadsgracht” staat aangegeven. Onder ons gehoor in de „Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam ²⁸⁸ wees Prof. Dr. F. J. de Jong er op dat te Groningen een Reitemakersryge te vinden is, welke benaming beslist op een waterelement slaat.

Niet V. Fris en M. Gysseling alleen vermelden de toponiem, reeds K. de Flou ²⁸⁹ wees op een „reytgracht” als waterloop te Lo en op „rietgrachten” te Avergem, te Mildegem(ryet, 1486), waaraan voor Alvelgem is toegevoegd „passato qui dicitur riet). Welkom is in dezelfde bron ²⁹⁰ de verklaring bij „rietscheure”, een watergang te Lapscheure(1498), een „vlaeckte dat wylent een rietscheure was, nu som maer een smalle gracht”; er is in 1623 zelfs sprake van een „wyde creke” en later van een „dyckage”. De samenstelling „rietgeule” ²⁹¹ komt zelfs voor. M. Gysseling ²⁹² ziet in de samenstelling „rietgracht” niet, zoals Fris, de overlapping van betekenis van een onverklaarbaar geworden stamwoord, maar aanvaardt (met Kiliaan), of op middelnederlandse gronden toch wel het „rijt” als „riet” als meer dan een als natuurlijke waterloop (Nederland en Kempen) voorkomende benaming. Zo ook Lod. Lievevrouw. Coopman in zijn *Gents woordenboek* ²⁹³ een *ryt* als afwateringskanaal voor 1461, naast de varianten van „rietgracht” voor scheidingsgracht. J. Helsen ²⁹⁴ vermeldt een „Ryt”-waterloop te Zoersel (1736)

Het is uiteindelijk nodig beroep te doen op M. Schönfeld, die onder *C. De composita* in zijn „*Nederlandse waternamen*” ²⁹⁵ (1955), al is in zijn registers geen sprake van een „rietdijk”, toch wijst op een riet-betekenis voornamelijk voor „geul”, zoals trouwens reeds

²⁸⁶ V. Fris: *De oude straatnamen van Gent*. Gent, 1925; blz. 170. M. Gysseling: *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*. Antwerpen 1954; nr. 390, blz. 70.

²⁸⁷ W. Jappe Alberts: *De stadsrekeningen van Arnhem; teksten en documenten*, V, *Middeleeuwse geschiedenis*. Rijksuniversiteit, Utrecht, 1967, blz. 531.

²⁸⁸ 14 oktober 1968.

²⁸⁹ Zie blz. 22; XIII, blz. 430, 557, 1090.

²⁹⁰ blz. 565. Zie blz. 22.

²⁹¹ blz. 557.

²⁹² M. Gysseling: *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*. Antwerpen, 1954.

²⁹³ Gent, 1951; blz. 1174.

²⁹⁴ *Plaatsnamen der Antwerpsche Kempen. Toponymica; bijdragen en bouwstoffen uitgegeven door de Vlaamse toponymische vereniging te Leuven*, VI. 1938.

²⁹⁵ *Bijdragen en Mededelingen der naamkunde-commissie van de „Koninklijke Akademie voor wetenschappen” te Amsterdam*. VI.

gesignaleerd door het „*Middelnederlandsch woordenboek*”²⁹⁶. Schönfeld steunt zijn opvatting op de analyses van Mastenbroeck en Moerman²⁹⁷, die vermoedelijk ook ons, zuidbrabanders kunnen dienen, zodat wij daarmee de interpretatie van R. Havermans kunnen versterken²⁹⁸. „Rieten”²⁹⁹ zouden dan kronkelende waterlopen zijn, „deels dicht begroeid, deels vrij diep” – zeer voornamelijk voor de Schelde – „gevormd toen de polder nog onbedijkt was, door het binnenstromende en weer aflopende overstromingsgebied”.

Etymologisch verkeren wij te Antwerpen dan in zeer goed gezelschap vermits wij te doen krijgen met een benaming voor een natuurlijk water, waarop zowel de „reien” als de zovele „ruien” aansluiten en elders de ri-, rye,³⁰⁰ ook roya-vormen niet ontbreken^{301/302}.

Zou de in de volksmond opgetekende vorm „riedijk” dan mogen samenvallen met een mogelijke, maar niet meer gebruikte of in stand gehouden „ruidijk” (om welke redenen??), de oplossing zou grijpbaar worden! Is het algemeen-geldende „rie” te Antwerpen, ev. veralgemeend, lokaal en dialectisch botweg „rui” geworden?!

Het Antwerpse „rie(t)” (of „ri”), deze waterweg moet dan in de Middeleeuwen³⁰³ als „geul” tussen Koolvliet en Pensgat gelegen hebben, gegraven als vliet of niet, en dit „beneden” aan de Guldenberg, „beneden” aan de door Willems³⁰⁴ nog niet opgesomde „Bloedberg”. De Matte(n)straat (van lieverlede droog geworden?) zal in de richting van de „vliet” wel een helling hebben vertoond, die naar het verre „Rie(t)”³⁰⁵ voerde³⁰⁶, water,

²⁹⁶ Zie blz. 59.

²⁹⁷ N; g; n; 7. 22.

²⁹⁸ Zie blz. 31 en vlg.

²⁹⁹ Te Lommel: „de reiten”. Te Tilburg: het „reitse” plein.

³⁰⁰ Cf. de familienaam van de Brugse componist Jozef Ryelant 1870–1965.

³⁰¹ Zie hiervoor blz. 71.

³⁰² Schönfeld wijst er in zijn inleiding op, dat hij de ontleding van zuidnederlandse waternamen niet naar behoren kon betrekken bij zijn studie, omdat het onderwerp in de zuidelijke streken slechts sporadisch was bekeken. Het is wel jammer voor onze „Rie(t)dijk”. Zie blz. 32.

³⁰³ Zie blz. 32.

³⁰⁴ Zie blz. 23.

³⁰⁵ Cf. K. de Flou (zie blz. 22): XIII: t Riet, den Riet (land, waterlopen, wijk). Riedland, 1° Riden (zandbank). Mevr. Tavernier-Vereecken bracht onlangs nog koren op onze molen, waar zij, in haar monumentale *Gentse naamkunde van circa 1000 tot 1253; een bijdrage tot de kennis van het oudste middelnederlands in Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands*, XI; 1968, naar aanleiding van cart. 30 fol. 52v, voor Boindin de Riet het riet-probleem aanvat en er, over De Flou XIII, 551, (1932) op wijst, dat „riet” in Vlaanderen ook op een gegraven waterloop kan teruggaan. Zij verwijst daarvoor naar Beekman, Helsen, Lindemans en Theys om te besluiten „dat een ie-spelling in het Middelnederlands voor i niets buitengewoons” is (Wief voor wif), wat ons in Brabantse toonaard alweer tot. . . een „riedijk” zou kunnen voeren.

³⁰⁶ Zie blz. 23.

dat een dijk zowaar van „riet”-matten noodzakelijk maakte? Aldus ontstond ³⁰⁷, na de Matte(n)straat, een verkeersweg zonder officiële benaming. Op deze wijze hoeft geen tegenstelling te bestaan tussen de grammaticale verklaring voor „rie-dijk” (zonder „t”, of „dd”) ³⁰⁸ en de historisch gefundeerde schrijfwijzen met „t” en „dd”.

Het gaat dan om niet meer met elkaar vergelijkbare grootheden. De vraag beperkt er zich toe te onderzoeken of „rie” naast „rui” (te Antwerpen alle zonder t!) op een plaats als verwanten van „reie”, verwant met „roya” bestaansrecht heeft, ja dan neen, vooral voor een water, dat bij een scherpe bocht van een forse rivier plus minus als „stilstaand” kan beschouwd worden, de tijen daargelaten, die het water de stad in -of op drijven.

Nu de kapitale vraag: kàn op deze plek een geul hebben gelegen? Nemen wij de studie van G. Hasse terug op ³⁰⁹, dan mogen wij tussen Koolvliet en Pensgat de mogelijkheid daartoe in geen geval over het hoofd zien, vooral niet, omdat vóór de plek „Antwerpen” tot Antwerpen-Scheldestad werd, het water-ensemble ³¹⁰ „un réseau inextricable de rivières enchevêtrées” opleverde en o.a. zeer markante „Schyn”-armen de burchthoogte omspoeld hebben, die verder westwaarts (nu: Oost-Vlaanderen) doorliepen. Deze wateren waren soms breed en konden een diepte van 2 tot 5 meter hebben. Mocht de hydrografische mogelijkheid leiden tot het invoeren ter plaatse van een zogeheten „weel”, zoals Hasse er situeert, dan krijgt de keuze van een nieuwe, meer noordelijk gelegen „haringvliet” dan deze aan St.-Jansvliet, na de Schelde-doorbraak, een bovenste beste verklaring. Niets belet dan voor zekere zeer oude periodes een waterverbinding te aanvaarden tussen wat tot Kolenvliet is geworden en deze natuurlijk gevormde en later voor de stad fortuinlijke „rie” ³¹¹, verbinding die door de terreinhelling langzaamaan tot „weg” langs „het” „rie” is geworden.

Het is niet overbodig hier nog met een andere omstandigheid rekening te houden: bij herhaling treffen wij in de „*Dagelijksche (politie) rapporten*” de namen van de Antwerpse vlieten aan steeds benoemd met het vrouwelijke lidwoord „de”; „haringvliet” evenwel wordt zeer dikwijls als onzijdig beschouwd, net zoals in Nederland-zelf: het Haringvliet! ³¹²

Te veronderstellen dat op de plek een „open water” gelegen heeft,

³⁰⁷ Zie blz. 33.

³⁰⁸ Zie blz. 22.

³⁰⁹ Zie blz. 27.

³¹⁰ R. Harnecour spreekt zo waar van „lagunen”. *Tijdschrift voor openbare werken in België*. 1944.

³¹¹ G. Hasse: blz. 450-452. Zie blz. 27.

³¹² B. v. Nr. 792, 3/4 november 1823.

is op zichzelf niet zo nieuw! A. Thys in de „*Historiek der straten en plaatsen van Antwerpen*”³¹³ maakt gewag van een oude interpretatie — hij bepaalt ze niet nader — volgens dewelke...de Mattestraat(!) „naar men zegt” „in den beginne” een moeras was, alwaar het riet in overvloed groeide. Thys voert de aloude straatbenaming op die mogelijkheid terug, voorzichtig door een „misschien”-nuance aangegeven. En hij concludeert: volgens die uitlegging zou „Mattestraat”³¹⁴ „rietstraat” betekenen. Draait hij de zaken nu niet om? Want waarom zouden de bewoners het voor de hand liggende woord niet verkozen hebben, boven het beslist vreemde „matta”³¹⁵? Heeft officialisering van de straat, ook hier, misschien het oorspronkelijke „rie” verdrongen?! Mogen wij op onze beurt niet veronderstellen, dat het onbekend-zijn met de oer-eigen „rie”-betekenis bij de auteur de hydrologische stelling heeft helpen verzwakken?

De hele oever-laagte moet er trouwens niet zo aantrekkelijk hebben uitgezien, hoe machtig ook: de beschrijving die A. Thys, b.v. voor de Visberg doet gelden, als „vuile modderpoel”, vóór A. Bourla deze in 1841 aanzienlijk verhoogde en een prettiger, monumentaler uitzicht verleende, laat vermoeden, waarom „misdadigers en dronkaards er een veilig onderkomen vonden”.

Wanneer wij in verband met een en ander teruggrijpen naar de werkelijk homerische discussies in de commissie- en gemeenteraadsvergaderingen van 1870, 1873 en vooral van 1877³¹⁶, toen schepen Lefebvre en gemeenteraadslid Margerie het hebben over de verdwijning van het „Kranenhoofd” en de Schepen zich met zijn collega Vandertaelen beroept op Scheldevaarders met lange loopbaan, dan treffen ons twee zaken: de waterstand tussen Koolvliet en Kranenhoofd en meteen dat vóór de monding van de „Koolvliet” van een drempel wordt gesproken, waarop de scheepslui soms vastlopen. Wijst dat niet op de mogelijkheid dat vóór de vroegere Jordaenskaai eertijds een door aarde begrensd water kan gelegen hebben, een „rie” met een lage dijk? Met de vloed van 1825 dringt het water op deze plek ook door tot de Guldenberg.

De kaart die G. Hasse ontwierp in 1910 om de Schijn-bedding een aanvaardbaar profiel te geven, is duidelijk³¹⁷ en leert dat de Schelde door haar doorbraak de vele waterlopen bovendien wild en brutaal gedweersd en overspoeld heeft, met het gevolg dat, rechts, in de „nieuwe” Scheldestroom diverse „Schijn”-en gingen uitmonden; de

³¹³ 1879, gepubliceerd na 1881. Zie 23.

³¹⁴ Hij volgt Willems' suggestie. Zie blz. 23.

³¹⁵ Zie blz. 23 en noot 51.

³¹⁶ Gemeentebld; I.

³¹⁷ Zie blz. 27.

resten van de ondergelopen „Schijn”-en worden riviertjes, links, of verdwijnen ³¹⁸.

Het zal voor de naaste toekomst nuttig zijn, zoals het ook door Ir. A. Sterling van het „Waterbouwkundig laboratorium” te Borgerhout graag tegemoet wordt gezien, het bodemonderzoek te Antwerpen op zeven meter diepte te hernemen, om sporen van de oude stad te vinden met het oog op de gevoelige plek tussen „Koolvliet” en „Pensgat” om na te gaan of daar de „geul” inderdaad haar plaats had, die ons nu de oplossing zou bezorgen van het „Rie”-toponiem. En of de plas water zich uitgebreid kan hebben tot aan de drempel van de oplopende Guldenberg. Heette het straatje dat er op uitliep niet. . . Wayenberch, een volkse karakterisering ³¹⁹, die als topografische tendens geen geheimen vertoont. Dan liep de Matte(n)-straat ook op dit water uit en vloeide dat bij lage tij af in de ruimte die later Hoken-en Koolvliet werd: Q. E. D.: het hele kwartier was vroeger één waterpartij ³²⁰.

Om, als onbevoegden, niet alleen te blijven staan, ook in deze wereld niet, wordt de aandacht nog eens gevestigd op de grote studie van de Inspecteur-generaal van Bruggen en Wegen, R. Haenecour: „*Formation de la côte et des fleuves à marée de Belgique; projet d'avant-port pour Anvers*”(!) ³²¹, die in 1945 de stellingen van G. Hasse niet enkel bijvalt na een kwart eeuw, maar met Chrispyns zowaar de mogelijkheid laat doorschemeren, dat de plek Antwerpen wel eens „Hontwerpen” zou kunnen betekenen, met Hont, als *stilstaand water in de kern*, toen er van een burcht nog geen sprake was. . .

Deze theorie druist in niets in tegen de algemene tendens, zoals Hans Kuhn die in „*Der Horizont unserer Flussnamengebung*” ³²² synthetiseert. Niet enkel kregen bij alle volkeren van de oertijden fracties van waterlopen bepaald lokaal gebonden namen, zegt Kuhn, verwijzend naar J. Trier en Schröder ³²³; dikwijls vloeien oever-en waterbenamingen in elkaar over en duister blijft steeds de afkomst van vele.

Blijft alleen het feit over, dat een eens bestaande benaming, voor economische omstandigheden, verbannen is geraakt, welke benaming door de conservatieve volksmond, belichaamd in de autochtone en honkvaste bewonerscontinuïteit, kan opgespaard geweest zijn. Aan de zeer oude Kraaiwijk ³²⁴ kan het fenomeen zich hebben

³¹⁸ Zie de kaart; dit alles buiten de naamgeving „Antwerpen” zelf.

³¹⁹ Zie blz. 31.

³²⁰ Zie blz. 33 en 70.

³²¹ Zie blz. 27.

³²² *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. 1968; 3

³²³ Cf. J. Trier: *Versuch über Flussnamen*, 1960.

³²⁴ Zie blz. 6; een straatnaam herinnert nog steeds aan het stadsgedeelte.

doen gelden, kan de „rie” (= rui) -vorm terug zijn opgestaan, eventueel onder impuls van vreemde homoniemen. Het is dan alsof in de onderlaag van het collectieve bewustzijn — om met Marsman te spreken — de spraakbewarende gemeente vastgehouden heeft aan een ver, zeer ver verleden en, naar de taal een hydrologische term suggestief tastbaar, dat is springlevend („rie-dijk”) gehouden heeft terwijl, om materialistische redenen, een „Haringvliet” haar zwaarte liet doorwegen.

Goed. . . maar dan rijst toch de laatste vraag: hoe steeg de oer-eigen benaming indien hiervan sprake moet zijn opnieuw uit de bodem op, niet vóór, maar precies laat, na het eerste kwartaal van de XIXde eeuw? En dan met zo bijzonder curieuze verklaringsmogelijkheden? Heeft anderzijds Georges Eekhoud later, met zijn „einmalige” „Rit-Dijk”³²⁵, ergens een etymologisch klokje horen luiden, dat wel nauw in overeenstemming was met de oorspronkelijke klemtoon? In Eekhouds omgeving leefden wel enkele filologen!

Voor een niet-Antwerpenaar en voor de door Lemonnier als nieuwerijken (haring is een volksvoedsel!) genoemde haringhandelaars (sedert de XVde eeuw) heeft het dispuut weinig zin. En door hen wordt enkel gelet op de waaier musico's en dansgelegenheden die zo breeduit gespreid lag in de omgeving. V. Lagye had het hierover in zijn „*Vieil Anvers*”, toen hij „le canal aux harengs” opriep³²⁶. Gesitueerd als iets naar het oosten toe, geeft het hele kwartier Lemonnier wel een zware, mooi gesculpteerde bladzijde³²⁷ in de pen over de landverhuizers, volk dat Edmond Picard het hart in het lijf deed omdraaien, en dat veel later, op een andere plek, Karel van den Oever nog gaat ontroeren³²⁸, maar nu, 1880-1887 en jaren daarvóór, ± 1870, heeft het ook de jonge Emile Verhaeren onvergetelijke indrukken ingeplant, zo onvergetelijk, dat hij ze in ballingschap, in 1916, tijdens Wereldoorlog I zal omzetten in hallucinante bladzijden. Dan zal Verhaeren het decorum van Antwerpens vergane zinnelijke straten tegenover het behouden mystieke stille Brugge stellen. Maar. . . hij blijkt de naam van straat en wijk dan werkelijk vergeten te zijn, want hij schrijft hem niet neer! *Zien* doet hij het „Rie(t)dijk”-verleden van zijn jeugd zeker nog wel, daaraan twijfelen is niet mogelijk! Maar de naam? Of is Verhaeren na veertig jaar onzeker geworden, durft hij het grafisch niet meer aan de zonderlinge benaming neer te schrijven die niemand naar zijn betekenis nog iets zegt?

³²⁵ Zie blz. 60.

³²⁶ Zie blz. 59.

³²⁷ Blz. 171-175.

³²⁸ Zie blz. 27.

Tot besluit van de hoofdstukken 12 en 13, die „localisering” en „iconografie” behandelden, is het nodig met een als het ware voor de hand liggende, maar nog niet behandelde, verklaring van onze infame en ook glorieuze toponiem op de proppen te komen in geval de zo zinvolle stam „riet”³²⁹ tóch zou moeten wegvallen. Waarom „rie”-dijk niet in verband brengen met „rede” of „ree” (= reedijk) „elke plaats in de stroom, waar men enigszins beschut de nacht kan doorbrengen met de boot”³³⁰ en . . . waar het rustig is. Inderdaad de betekenis te Antwerpen zou dan evolueren naar „dijk aan de rede”, „aan de haven”, de „reëdijk”³³¹, om een onderscheid te maken met de vele andere dijken in het gecompliceerde zuidbrabantse broek-en waterland, die hun bepaalde namen, soms belegd met historische voornaamheid, reeds voerden. Dit ook in tegenstelling tot de grote, lange „Polder”-dijk of „Zee”-dijk³³² ten noorden van de stad, als „wandel”- of „speel”plaats overbekend en in overdrachtelijke betekenis strafrechterlijk gevaarlijk verklaard in de middeleeuwen. De verklaring „stadsrede” zou dan samenvallen met de korte benaming „Den Dijk” zoals Theodoor van Rijswijck haar egocentrisch bezigt³³³, doelende op de hoofdbescherming tegen de Scheldevloed met zijn zo zware tijen.

H 13. NA ZIJN VERDWIJNING GALMT DE „RIE(T)DIJK” NOG NA

Het verleden van de Antwerpse Riedijk gaat bij de wisseling van de eeuwen voor goed dicht; toch weer niet zo dat geen sporen, geen literaire sporen zouden overblijven! Preciese zaken in verband met het contact Verlaine-Elskamp moeten nog gevonden worden, ook wat Mallarmé aangaat, maar van de man-als kwikzilver, Nadar, kennen wij in het „Cabinet des manuscrits” van de „Bibliothèque nationale” te Parijs een geannoteerd artikel over Constantin Guys van 1892, waarin nog eens zeer pertinent de „Rydeck” wordt aangewezen als *de* plaats waar verschillende auteurs en schilders destijds (1863)³³⁴ samen op tocht zijn gegaan. Helaas, uit een onderzoek van de originelen van Guys op vele plaatsen is niets af te leiden: geen enkele schets van Guys draagt hetzij gelijk welke aantekening over

³²⁹ A. de Lattin: *Sinjorenstad*. Antwerpen, 1935; X.

³³⁰ L. Maerevoet (met medewerking van F. de Bondt): *Bijdrage tot de studie van de woordenschat van de Scheldevisser te Mariekerke*. Gent, 1961.

³³¹ Eens deze weg op mag ons niet ontgaan dat de vorm „reedijk” als familienaam gevoerd wordt b.v. door de Bibliothecaris van de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. Afkomstig uit Dordrecht gaat zijn naam terug op een „water”-fenomeen-zelf.

³³² Zie R. Havermans: *Bijdrage tot de landschapsgeschiedenis der Scheldepolders*. Antwerpen, 1956.

³³³ Zie blz. 23, 36 en 42.

³³⁴ Zie blz. 45.

plaats of datum! Dat werd op meer dan honderd tekeningen geconstateerd.

Vermoedelijk blijft het al met al onmogelijk werkelijk diepte en uitgebreidheid te peilen van de indruk die de Rie(t)dijk op velen heeft nagelaten. Als G. Kahn in 1907³³⁵ in zijn werk „*La femme dans la caricature française*” Rops behandelt, dan herneemt de auteur nog eens het feit, dat de etser meer dan eens bij het steken van vrouwenfiguren te en in Parijs zijn modellen ging zoeken. . . „dans les ridecks³³⁶ (geschreven à la Nerval) d'Anvers”. Moeten wij dan ook niet voorzichtig omspringen met al te goedkope beweringen, zoals deze ten beste gegeven door Jean Pierre du Babut du Marès,³³⁷ die zich verzet tegen een omschrijving als „Rops is de Baudelaire van de graveerkunst”, die Jules Claretie ooit bedacht, omdat Rops pas na 1864 het mondaine en gesofistikeerde Parijs, voorbode van de „Belle Epoque” ontdekt zou hebben, dat ook zo anders was dan wat hij in België had gezien”? Rops zou voordien veeleer wat schalkse spot beoefend hebben. Gaan wij de intieme betrekkingen na, onderling, en getuigenissen van insiders als deze van Kahn, dan liggen de zaken toch wel in de richting zoals hier aangeduid: het onderwerp had nu eenmaal een universele, internationale klankbodem en in de partituren was de Rie(t)dijk beslist een modus met continu-kracht!

Inderdaad op 16 juli 1894 nodigt Rops Rodriguez³³⁸ nog uit om Antwerpen aan te doen, alhoewel „den Dyk” dan reeds tien jaren ondergelopen is. . . En weer worden door Kahn in functie van Rops én Guys én Baudelaire in één adem genoemd. Zo sterk moet de roep van de „Rie(t)dijk” én van Antwerpen in de Franse artiestenwereld hebben doorgeklonken, dat nog menig auteur op de stad en haar nachtleven afkwam. Over Octave Uzanne hadden wij het reeds.³³⁹ In oktober 1902 vertoefde Proust in wat Verhaeren in 1904 een „ville tentaculaire” zal heten, de stad, waar de laatste in zijn wilde adolescentenjaren³⁴⁰ „l'étal” had gevonden met de hele uitrusting die wij kennen.

Het is deze generatie en de jongere — b.v. Horace van Offel — aan te voelen, dat de „Rie(t)dijk” een stimulerend effect heeft gehad, ook al weet men zeer goed, dat dit verleden dood is en goed past bij een doodbrief op de burgerwacht, waarin een Mevrouw van Riedykhuize (Rie!) smartenvrouw heet te zijn! Octave Mirbeau in zijn autoreis „*La 628-E8*” gedenkt ook, in 1907(!), de „splendeurs

³³⁵ Paris, 1907. Zie blz. 57.

³³⁶ Zie blz. 5, 6 en 55.

³³⁷ K(unst) en C(ultuur); I; 38; 11.12.1968: *Rops-De Coster*.

³³⁸ Zie blz. 60.

³³⁹ Zie blz. 64.

³⁴⁰ A. Mabile de Poncheville: *Vie de Verhaeren*. Paris, 1953. Zie blz. 47.

orientales" du Rideck". Hij voelt zich gedrongen ter wille van de „couleur locale" het verleden terug te laten opstaan naar een beslist vereenvoudigde de Nerval-spelling: „le rideck" en voegt er aan toe „c'était des petites boutiques. . . des petites cases". Van localisering is nu geen sprake meer. De waarheid zal niet te veel geweld worden aangedaan, zo Mirbeau's bekendheid met onze wereld op rekening geschreven wordt van de contacten die rond Rodin in een kroeg bij het verdwijnen van het Trocadéro ontstonden tussen hem, Rops en Lemonnier³⁴¹, toen de beeldhouwer zijn „Hellepoort" ontwierp. Het woord was voor velen als het ware symbool gebleven; het gaat er om het deel-van-nu voor het geheel-van-vroeger! En daar komen en gaan ze dan, voor 1914, de 't Serstevensen, de Blaise Cendrars, de Carco's daarna een overvruchtbare Pierre Mac Orlan, die een „Vénus internationale" te Antwerpen laat opvoeden.

Had De Sade daar ook vóór twee eeuwen de moeder van Sarah niet gehaald?³⁴² Met Pierre Dumarchey, de universeel bezeten Mac Orlan, wordt het voor Antwerpen en de schrijfwijze van de Rie-dijk een heel bijzonder geval! Als hij voor de „édition définitive" (1946) van „*Villes et ports d'Europe*" een woord vooraf schrijft en zijn figuren-met-hun-omgeving een woord van weemoed wijdt („. . . il ne reste plus rien des lieux où j'ai rencontré, quand j'étais jeune. . .") dan schrijft hij – de in 1883 geborene, – klakkeloos de Baudelairiaanse scriptie „Rydeack" neer. Meteen zet hij ons voor een comparatistisch vraagstuk, want vóór Wereldoorlog I gebruikte hij twee andere varianten: Rit Dyke (1920), Ryt Dike (1925) Ryt-Dike (1929) Ryt Dyck (1932–33), waarvan hij de oorsprong ruiterlijk terug liet gaan op Georges Eekhoud³⁴³. Vooral dan in zijn handleiding voor „aventuriers"³⁴⁴. Staat er niet, dat voor de „étude approfondie" van het oord in een „Anvers, depuis puritanisée"³⁴⁵ in de eerste plaats bij deze Antwerpse auteur gepeild moest worden naar zijn potentieel? In het licht van Mac Orlan's driftig

³⁴¹ Zie blz. 63.

³⁴² Zie blz. 36.

³⁴³ Wordt op blz. 22 gewezen op de aanwezigheid van twee d's in de scriptie „riddeck" (hier t-d), als uitspraakbewijs voor het Nederlandse, Antwerpse, „rie-dijk", dan brengt Mac Orlan in 19 . . . een wel onverwacht getuigenis aan voor de verwaarlozing van een geschreven „d" bij de uitspraak, waar hij, het lid van de Académie Goncourt, Maurice Maeterlinck – maar sterk getransliterieerd! – achterna van „Rudsbroock" l'Admirable gewaagt in zijn persiflerend *Discours de M. Dupont aîné pour la réception* („posthume et feinte") de M. Gérard de Nerval succédant à M. Durand cadet (*Les oeuvres libres*, 210; 1963). Mac Orlan verlegt zo waar ook de klemtoon, verkort de eerste lettergreep, wat Maeterlinck, als te dicht bij de bron als Vlaming, niet durfde.

³⁴⁴ P. Mac Orlan: *Petit manuel du parfait aventurier*. Paris 1920.

³⁴⁵ *Sous la lumière froide „Les feux du Batavia"*. Paris, 1943; tekst gedateerd oktober 1926.

en driest gevoerde belangstelling moet Antwerpen, dat hij kent (maar zonder Rie(t)dijk dan!), met Hamburg (Sankt Pauli!), een eerste plan rol gespeeld hebben. Ettelijke keren duikt de naam van stad én wijk als heimwee-atmosfeer in zijn oeuvre op, weliswaar met andere. Bij alle verknochtheid qua studi-object vloeit de toponiem hem voor het eerst spontaan uit de pen voor het curieuze langwerpige zakboekje waarmee hij de geesten van de geroepenen voor HET avontuur — de passieven en de actieven — hallucinerend wenst te bevruchten. De Rit Dyke staat voorop in de confrontatielijst, zoals hij — maar dan als Ryt Dyck — met San Pauli (sic!) in „*Les démons gardiens*” (1932–33)³⁴⁶ tot besluit wordt geciteerd „pour nos anciens de la marine de guerre et de commerce”, die, gelukkig, „la divine rampe illuminée” ontwaren mochten voerend „aux paradis de la marine.”

De „Hineininterpretierung” van Mac Orlan, waarvan wel vele factoren als deze moeten ontgaan aan wie beschouwingen wijdt aan zijn literair zwervers- en zeemansleven, zo sympathiek ingesteld ten opzichte van de Vlaamse kust, zij voert er ons toe, even tot slot mee in het scriptieprobleem in te schakelen, de controversie Elskamp (een halve heilige voor Mac Orlan)-Baekelmans („un esprit nordique” als Mac Orlan). In „*Carolus*” ringeloort de Zeeuw Baekelmans de Bochumenaar Max Elskamp, die naar eigen zeggen „détestait cette ville”; de realist bespot de mysticus om diens al te grillige en moedwillige „rideck”-schrijfwijze, waar het toch zo natuurlijk zou zijn voor een echte Sinjoor, autochtoon, eenvoudigweg in 1912 „Rietdijk” te schrijven! . . . Lieve hemel!

Wij denken er soms te weinig over na hoe de menselijke verhoudingen zijn geweest zelfs onder directe „voorvaderen”, die oppervlakkig gezien netjes op elkaar passende tijdgenoten schijnen van elkaar, maar het toch niet helemaal zijn.

Als de slopingswerken van de „Rietdijk” in 1884 goed en wel beëindigd zijn, een nieuw ontuchtreglement wordt uitgevaardigd³⁴⁷, dan was Baekelmans vijf jaar oud en Elskamp tweeëntwintig! Twaalf jaar vóór Baekelmans’ geboorte, in april 1867, had ingenieur T. van Bever opdracht gekregen een nieuw plan te ontwerpen³⁴⁸ tot gezondmaking van de Guldenberg, om de Koolvliet gedeeltelijk te dempen en de ongezonde bebouwing van Guldenberg, Lantaarnstraat en Saucierstraat op te ruimen: de hele „Rie(t)dijk” dus. De drastische ingreep in het scherp in de gemoederen geëtsed stadsbeeld omvatte 122 hoge panden.

³⁴⁶ I *Le démon des cafés, des terrasses et des bars* (Récit d’un matelot américain), p. 6.

³⁴⁷ Waartegen Harry Peters in verzet gaat.

³⁴⁸ De bomen op Sint-Walburgisplein waren dan al zeven jaar gerooid: 30.2.1860.

Elskamp was acht jaar oud, toen een Ministerieel besluit genomen het werk te zetten, maar hij was vijftien toen het rechtekken van de kaaien werd ingezet; in zeven jaar tijds – precies zijn adolescenten jaren! – was de sloping volbracht met de in 1841 door Bourla herbouwde, zo algemeen schilderachtig ervaren Vismarkt inclusief.

Zeker waren de vijanden van elkaar, Elskamp en Baekelmans, en met hen vele ouderen en jongeren in de kampen van flaminganten én franskiljons „in 't harte” collectief „diep doorwond” geworden. Zij bleven dat ook door de sloping van hun fantastische, beroemde droomwereld! In hun verzet zullen ze later op gevoelige wijze worden bijgevallen door Karel van den Oever, door Jozef Muls als deze de kasseien slijpt van de overgebleven straatrompen. Hoeveel gasvlammen en oliepotten, die Baudelaire en Guys en Rops belichtten, hoeveel lantaarns bleven nog over, buiten de zeldzame, geheimzinnige belichting van de „Bloedberg”, die zelfs wij nog gekend hebben, als ongerept relict?

H 14. DE JONGSTE GENERATIES

Een nieuwe generatie treedt nogmaals aan, terwijl Verhaeren in Engeland en in Frankrijk (1914–1916) zijn heimwee afreageert: ³⁴⁹ de expressionisten, én voor hen de mannen van „*De Boomgaard*”. ³⁵⁰ Allen tappen zij – wat de echte Rie(t)dijk betreft – uit overleveringsvaatjes. Zo is moeilijk de indruk te ontgaan, dat de chef de file van de Antwerpse dandyïsten van vóór 1914, André de Ridder, zo maar in het wilde weg de meisjesnaam „Clarisse” in de „*Gesprekken met den wijzen jongeling*” ³⁵¹ zou hebben geworpen! Heeft hij niet een klokske duidelijk horen luiden ³⁵²? Eén of meer: dat van Eekhoud (Clara), dat van „Monroe” (Clarisse)? Alleen de naam „Rietdijk”, als realiteit, leeft slechts in zijn verbeelding, want het specifieke actierrein schuilt in „Dingemans” tijd in hoofdzaak in de Spuistraat (= Gorterstraat): „de geheimste hoekskens harer onvergelijkbare havenbuurt en hare beruchtste plezierhuizen”. (de authentieke zijn weg) ³⁵³, het is alles partieel tot een afgietseldiertje geworden. Misschien is waar, wat de overlevering ons toevertrouwt, dat druipstenen van de „Grot van Calypso” uit de afgebroken buurt terecht zijn gekomen in de Kalvarieberg van Sint-Paulus aan de Vee-markt honderd meter daar vandaan. Sic transit. . . op een wel omgekeerde wijze! Wat „Clarisse” niet kon voorzien, maar haar zeker getroost zou hebben.

³⁴⁹ Zie blz. 76.

³⁵⁰ Antwerpen, 1909–1911.

³⁵¹ Antwerpen, 1910.

³⁵² Zie blz. 78, 82 en 83.

³⁵³ Zie blz. 27.

Wij moeten er de „Conclusion” van Henry Harvards „*La terre des gueux ; voyage dans la Flandre flamingante*”³⁵⁴ maar eens voor opslaan, die in de „fantasmagorie” van de Kalvarie als het ware de voorbode voelt van de audio-visuele methodes, „un mode d’enseignement dont nous commençons seulement (1879!) à comprendre toute la puissance et que le catholicisme emploie depuis des siècles avec succès”. Kinderachtig dat vagevuur? Aangenomen, zegt de auteur, maar eens de indruk er van ondergaan, dan geraakt men er niet meer onderuit. Harvard spreekt met geen woord over de omgeving-zelf, maar het zondenbesef is als indicatief duidelijk genoeg het thema van zijn theorie!

De traditie van het nachtleven zet zich overigens stevig voort; een bezoek aan de Poesjenellenkelder aan de „Reep” geldt voor de generatie 1900–1920 slechts als een uitvlucht om het overgebleven deel van de wijk luidruchtig in te nemen. Alles is in se – zij het dan wat „vertrokken” uitgedrukt – juist, zoals De Ridder het aanhaalt, wat Prof. Dr. J. Weisgerber er ook moge bij aanmerken³⁵⁵. Op het oudste decorum na!

Er is nu nog Jacob Israël de Haan, die in 1919 G. Eekhoud nadiet in „*Een nieuw Carthago*”³⁵⁶. Voor hem, die zich als Nederlander aandient (hij moet allicht de term „rigen” kennen!³⁵⁷), rijzen blijkbaar geen problemen hoegenaamd: hij spelt, normaliserend zonder navraag, eenvoudig weg „Rietdijk”. Wanneer Paul van Ostajen in „*Bezette stad*”³⁵⁸ de „holle haven” aanschouwt, een „woestijn met verdorde kranen”, dan stelt hij onder oorlogsberichten de Kristus van de Burchtgracht symbolisch als „de Kristus van de „Dyk” voor³⁵⁹ – hij bindt aan bij de Van Rijswijck-traditie! – maar het gaat dan enkel als stadsbeeld, om een relict, precies daar waar de aanzet ligt van de vroegere straten die van het stadsplan geheel weggeschraapt of afgeknot werden. Werd hij voorgelicht door zijn collega’s van het stedelijk vertaalbureau: Victor de Meyere, M. Rudelsheim, H. Vos. . . ?

In de mozaïek past op verhelderende wijze proza van een andere expressionist, de meer barokke, de mystisch-religieuze Karel van den Oever³⁶⁰, die – ook in 1922 – „*Het inwendige leven van Paul*”, zijn belijdenis-verhaal publiceert met ook een duidelijke evocatie van

³⁵⁴ Paris, 1879.

³⁵⁵ *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen; het experiment van „De Boomgaard”*: 1909–1920. Antwerpen, 1956.

³⁵⁶ 's Gravenhage, 1919.

³⁵⁷ Zie blz. 52.

³⁵⁸ Antwerpen, 1921.

³⁵⁹ Enkel een algemene bordelen-reminiscentie werkt na in *Het bordeel van Ika Loch* (=Logika!), 1926, overigens te Brussel gelocaliseerd.

³⁶⁰ Zie blz. 27.

de – volkomen verdwenen – „Rie(t)dijk”, als ging het om een nog bestaande werkelijkheid! Van den Oever, meer nog dan zijn gezelschap André de Ridder, laat „zijn” Antwerpse beelden over elkaar heenglijden: terras en Loodswezen (met het anker-der-hoop) „spelen” mee aan de „Rie(t)dijk”, alsof ook Hendrik de Braekeleer nog aan’t schilderen zou zijn gegaan. . .!

Zo voelen wij nog heden hoe de adolescenten van toen: De Ridder-Van den Oever-Paul van Ostajen niet onder de greep van het fantastisch begoocheland zinnenleven uit konden. Heeft een en ander te maken met de afsluiting in 1913 van de publicaties van E. Geudens³⁶¹ die tracht de gronden van de Kraaiwijk te doen spreken? Of met Herman van Puymbroucks kritisch betoog over Eekhoud (1914) met toespelingen op de „Rietdijk”)

F. Demany in zijn „*Visages d'Anvers*”³⁶² kan niet meer oproepen en Maurice Gauchez in zijn historische roman over Gilbert van Schoonbeke, „*Le réformateur*” (1920–1926),³⁶³ moest op de Rie(t)dijk” geen beroep doen, omdat hij de originele Guldenberg als decorum had gekozen. Maar zie, in „*Cacao*” I, met zijn exotische parfums, kan de auteur er niet aan voorbij het „Houten huisken” (la „*Petite Maison de bois*”. . .)³⁶⁴, als het ware met de nostalgie in de pen, deze dansgelegenheden (met verschillende uit de 5de wijk!) als het enig overblijfsel te citeren van de niet nader aangeduide, maar toch als berucht geciteerde Riet Dyck! Paul Joostens van zijn kant brouwde een sterk biertje in 1925³⁶⁵ in zijn „*Histoire de Mérinos et Mérédoc*”, ou „*Les héros selon le sens humain*” (waaruit een aroom opwalmt die bij een Lautréamont zou kunnen passen): hij, Joostens, schrijft een brief vanuit. . . Riedyk d'Anvers, alsof in 1388 een „Riedykgraaf in. . . Vlaanderen” (dat zou toch Brabant moeten zijn!) geleefd heeft. . . Een fantasietje op het bestaan van werkelijke dijkgraven, maar. . . aan de Rie!

Wij treffen nog in heel wat literair vreemd en eigen werk Antwerpse silhouetten aan. Het is andermaal een mooie rij, nochtans naast de details in het inventariserend werk van L. Baekelmans, J. A. Goris, A.H. Cornette en A. de Lattin komt geen nieuws meer aan de oppervlakte. Rose Gronon heeft in 1955 wel een „dijk” van node, haar plek ligt evenwel noordwaarts van de stad; haar „groene dijk”. Marnix Gijsens korte, wrede verhaal van „*Marie-Ama van Antwerpen*”³⁶⁶ moet volstaan met een verwijzing naar Van Gogh,

³⁶¹ Zie blz. 6.

³⁶² Bruxelles, 1928.

³⁶³ Anvers, 1929.

³⁶⁴ Relict in café aan de Grote Markt.

³⁶⁵ In *Les soirées d'Anvers*. Antwerpen, 1961.

³⁶⁶ Zandijk, 1957.

hier vertoevend in de periode van de afbraak. Stelt Carlo Bronne de spiegel op, waarin hij de flikkeringen van België opvangt, dan verwijst hij naar De Nerval. Noch in Tralbauts studies over Van Gogh te Antwerpen (1959)³⁶⁷, noch in Baekelmans' „*Familiealbum*” (1959) komt de „Rie(t)dijk” echt ter sprake; ook niet in Paul Joostens „*Journal*” (1961)³⁶⁸. Wel wagen Teun de Vries (1957–1964) en A. Roothaert (1965) zich nog in Antwerpen's havenkwartier, maar ofwel valt de periode van hun werk niet samen met deze van de Rie(t)dijkformule (Roothaert), ofwel stopt de auteur zijn anecdote, gewild, in een stratenbeeld gedragen door fictieve benamingen. Hieronymus Bosch³⁶⁹ is bij De Vries wel te volgen, maar. . . zijn evocerende schepper doet hem in weerwil van het Stoven-avontuur de weg verliezen, zeker voor onze hier op juiste instelling beluste optiek.

Langzaam aan verdwijnt de benaming zo waar uit de Sinjoorse bagage, tenzij bij een Rik Houbrechts in 1968, die de benaming-via Georges Eekhoud dan – terloops zal neerschrijven om een „geschonden” cultuurbeeld „weer te vinden” langs „*La belle époque*” om³⁷⁰.

Van uit de verte nog ,vol weemoed, heeft Jean de Bos(s)chère in 1963 R. Guiette³⁷¹ bekend, dat hij met hem nog eens graag „de oude stad” zou zien, maar De Bosschère heeft in zijn geheugen ook geen andere Rie(t)dijk meer hangen, dan de Elskampse, of alleen – zoals Van den Oever, Van Ostajen, Joostens – het hoekje aan Burchtgracht en Reep, dat de in 1942 geboren Eddy van Vliet eveneens kent, maar dat de „*Guides Julliard*” (1965)³⁷² van Henri Gault en Christian Millau reeds goed en wel als veroordeeld veronderstellen.

Treffen wij onder de jongeren Roger van de Velde aan, die zich in een motto beroept³⁷³ op de visie van Weremeus Buning, dan is ook daarin geen Rie(t)dijk betrokken kunnen worden. Ook niet bij Frans Smets³⁷⁴. Ook niet bij Mau Marssen.³⁷⁵

³⁶⁷ In *Antwerpen*. Antwerpen; van 1964 af.

³⁶⁸ In *Les soirées d'Anvers*. Antwerpen.

³⁶⁹ In *Moergrobben; een drieluik*. Amsterdam, 1957–64.

³⁷⁰ *Vanwaar komen wij* in het *Jubileumnummer* van *Bevrijding*, 1918–'68. 1968. Iets of wat onthutsend is het uit *Vrij Nederland*, *De nieuwe linie* en *'t Pallieterke* (1969, nr. 23) te vernemen, dat een echtpaar. . . „Rietdijk”(!) kameraadjes wensden op te vissen om hun leven te verrijken. . . Een mop, niet wat de bedoeling, maar wat de naamcamouflage betreft?

³⁷¹ Inleiding tot *M. Elskamp et J. de Bosschère: Correspondance*. Brussel, 1963.

³⁷² *Guide Julliard de Bruxelles et de Anvers, Gand, Bruges, le littoral, Liège, l'Ardenne*. Paris, 1965.

³⁷³ *De nieuwe stem*, 1967; februari-maart: „die dag in dat bordeel”.

³⁷⁴ *Het zwaard van Siegfried*, 1968.

³⁷⁵ *De verloren schaapjes*. Gent.

Wat een Genêt en een Robbe Grillet van de toponiem zouden gemaakt hebben, zij die zozeer in ons havengebied en meer zijn ondergedoken³⁷⁶, dat moet hier buiten beschouwing blijven. Blijkbaar is het verschijnsel hun niet onder de handen gekomen, jammer genoeg; een vroegere Céline evenmin, zodat wij „faute de grives” voor de slotsom staan. . . De filmbeelden kunnen de echte atmosfeer ook niet meer oproepen, laat staan weergeven. De filmkunst heeft met de originele Rie(t)dijk een wat aardige „Quai des orfèvres” verloren! En is het waar, dat in de moderne urbanistische ontwerpen in verband met de ruimte-beleving voor en vóór Antwerpen de oude wijk opnieuw komt spoken om haar profiel uit de wateren te doen oprijzen, *Bandstad* 1964, dan blijft het werkelijke verleden – sociaal en naar de opstapeling van massa’s gezien: gelukkig! – dood. Gesaneerd moest eens worden vóór een eeuw. Helaas het juiste inzicht om het goed te doen, ontbrak, om vele redenen.

I 15. TOCH EVEN VERWIJLEN BIJ MUZIEK EN DANS: „REDOUTE”

Bij het afwegen naar de klank en bij het chronologisch doorlichten van de vele schrijfvormen voegt zich nu nog één, een misschien wat verbazingwekkende oorsprong-suggestie, met een dubbele optie nog wel. Zou het soms mogelijk zijn dat de omgeving de naam Rie(t)dijk is gaan voeren precies in het begin van de XIXde eeuw, toen de wapens in en rond Antwerpen geladen en afgevuurd worden, omdat een paar danszalen „Vauxhall”, „Frascati”, „Rietdijk”, (= Wauxhall) bij de Schelde gevestigd waren, daar waar soldaten en mariniers, in „redoutes” hun aas konden ophalen. „Redoutes”, het basiswoord, dat dan, door verhaspeling alweer, aanleiding zou moeten gegeven hebben tot onze vorm. De inderdaad waterbouwkundig zo normaal schijnende schrijfwijze Rie(t)dijk zou een Frans „redoute”-import moeten worden, op zijn Antwerps-boers zwaar vervlakt, onbegrepen en vervormd tot „riedet” met doffe e. . .

Alle woordenboeken van de Franse taal willen ons hierin bijstaan. De muziekterminologie omvat het woord trouwens ook en iemand als Flor Alpaerts heeft destijds, hier en daar in de buurt, wij weten het pertinent, „redoutes” gespeeld, muziek waarop gedanst werd.

Zou dat woord met Napoléon zijn meegekomen, op eigen grond verbasterd geworden langs een platte „redot” om, verdeptigd(!) tot ’riedot” om. . . als „riedijk” op te duiken? Dan zou de verklaring van Torfs³⁷⁷, in omgekeerde zin, hout moeten gaan snijden! Want het is ook de vraag of, mét de „rig”-betekenissen voor ogen, het „redoute”-geval niet beter moet nagegaan worden en de Itali-

³⁷⁶ Cf. J. Geeraerts die in 1967 Genêt oproept in de Zakstraat: *Gangreen Black Venus*, Brussel,

³⁷⁷ Zie blz. 40 en 89.

aanse „Ridotto”-varianten meteen opgehaald dienen te worden met hun etymologische oorsprong, waarin zowaar een „reductus” „reductius”-vorm voorkomt, die wijst, en dat volgens J. Kramers Jz. „*Algemeen kunstwoordenboek*” (1863³)³⁷⁸, op een. . . afgezonderde plaats (chambres séparées!), een toevluchtsoord zowaar. . . „een speelkamer voor gemaskerde personen”. Guardi heeft dergelijke „spelonken” geschilderd. In de amusementsliteratuur komen de kamers voor met naamaanduidingen die ook te Antwerpen gangbaar waren. Littré zal de Franse vorm „ridotte” als „synonyme inusité” voor „redoute” opgraven en in de Gentse Opera zijn de „redoutes” nog bekend, als „redoutes” dan in de Engelse betekenis, dat wil zeggen als „openbaar balhuis”³⁷⁹ (dixit J. Kramers).

In een artikel van Jean Teincey „*Les amusements du vieux Londres: Moeurs-souvenirs*” in 1901 gepubliceerd in de „*Revue britannique*”³⁸⁰ wordt gepeild naar de geboorteacte van de „redoutes” en bij het uitgeven van certificaten van goed gedrag en zeden komen de gelegenheden („mascarades”!)³⁸¹ er niet goedkoop af! De achttiende eeuw stond bij de wieg van het Noord-Europese spektakel, en toen, vooral in Engeland, de openbare opinie zich verzette, werd op de benaming „ridotto” beroep gedaan om een vooltje over de lichtzinnige waar uit te spreiden. Alle commentaren wijzen er op welk burgervolk en adel er defileerden en zich vermaakte. De „beaux” merkten ze met hun stempel. Voor dit soort van zeden — met mode inclus — bestaan geen grenzen. Overheersingen, bezettingen, militaire contacten, vijandige en geallieerde, veroorzaken stroomversnellingen in dergelijke materie.

Is het evenwel niet héél merkwaardig, dat onze gequalificeerde Franse bezoekers nooit gegrepen hebben naar het woord, daar waar hun „*Dictionnaire de la conversation et de la lecture*”³⁸² spreekt — naast de militaire betekenis van „redoute” — over „un endroit public ou l'on s'assemble, dans quelques villes, pour jouer ou danser”, een betekenis die de vijfde uitgave van de „*Dictionnaire de l'Académie française*”³⁸³ al opgaf voor verschillende provincies én. . . voor het buitenland, maar dan als „bal populaire”, wat de eventuele aanspraken van de militaire „redoute”, minder van het „reductus”, toch in zekere mate „indijkt”. Het zou bovendien nodig zijn over het reflecterende gebruik van het werkwoord als „zich terugtrekken” heen te gaan om tot enige slotsom te komen. W. von Wartburg maakt ons daarin niets wijzer. Of. . . moet in dit

³⁷⁸ Gouda.

³⁷⁹ Cf. Duits: Ballhaus, Ballplatz.

³⁸⁰ N° 3; blz. 256–257.

³⁸¹ Zie blz. 43–44.

³⁸² Paris, 1838.

³⁸³ Paris, 1798.

verband het plan van Bononie (1565) opnieuw opgeld maken, waar op een bastion bij de Schelde vuurmonden opgesteld staan? En is òns woord dan al ten minste zo oud, er is kans nog dubbel spel te spelen ook! Immers aan de Schelde heeft de „verloren kost” gelegen, een verschansing die het „Kranenhoofd” onder vuur had. In de eerste bundel *Verzameling Vlaemsche liedekens* van A. de Weerdt (1855?) is deze passus te lezen; „Kent gy de schoon rivier de Schelde[,]weet gy de kaei, Verloren kost,/Daer heb ik de eer van u te melden/ Daer digtenby is Mieken's post”, als fragmentje van een „potpourrieken”. Vermoedelijk slaat ook „*Jan Kapoen*” (blz. 75) op deze plaats, waar „langs de kaei” gelopen wordt. chi lo sa?

J 16. IS BESLUITEN MOGELIJK: RIEDIJK?

Hoe luidt nu der langen Rede kurzer Sinn? Dat, onder voorbehoud van verdere opzoekingen, óók in de Engelse reisverhalen en romanliteratuur, misschien ook in de Duitse, het als normaal aanvoelde Nederlandse compositum „Rietdijk”, of welke Nederlandse term ook, door de francofonen van te lande en daarbuiten begrijpelijk verhaspeld werd.

Het voorgewende substantief „rietdijk” is, op een paar officieuze vermeldingen na, geen officieel toponiem gebleken.

Als straatnaam heeft Riedijk ook niet bekend gestaan ³⁸⁴.

Economische factoren kunnen in de late middeleeuwen de mogelijke autochtone en dus oorspronkelijke naamgeving „rietdijk” hebben verdrongen.

De cultuurbreuk voor de XIXde eeuw heeft de herinnering aan de naam dan helpen uitvlakken; in de bevolking alleen zal meer dan één Ahnung van de oorspronkelijke benaming vlottend gebleven zijn; de verrijzenis van de toponiem is te beschouwen als een localisatie-fenomeen.

De Franse verhaspeling onmiddellijk na 1830 kreeg in de „Rie”-spelling haar beste kansen, althans betere dan door de schrijfwijze „rietdijk”.

Als „lieu dit” gaf de nooit vast-gespelde benaming een omgeving, een heel stadskwartier weer, dat – naast het handelsbedrijf – gekenmerkt was door een bepaalde van lieverlede in opspraak gekomen, maar voor een havenstad als Antwerpen niet te ontwijken levenswijze. Vandaar het feit, dat in de menigvuldige politieverlagen en dito papieren, in de militaire rapporten enz. bewaard in het Stadsarchief te Antwerpen ³⁸⁵ sprake is van „le quartier du

³⁸⁴ Verdefhtigingstendensen hebben in het midden van de negentiende eeuw een normaal-schijnende vormgeving in de hand gewerkt.

³⁸⁵ Stadsarchief Antw., Modern arch. Bundels 526, 527 en 527 (1-3).

ridyck" (19.9.1831), „la grande salle de danse au Rydyck" (1.8.1850), „maison faisant le coin en sortant du rydyck, 1336" (2.5.1853) „sur le Ridyck" (6.12.1848), hier duidelijk als pseudo-sstraatnaam bedoeld, 1873), terwijl „près de la pompe au Rytdycke" (2.9.1848) vermoedelijk verwijst naar de Guldenberg! Heel de wijk, beslist deelde in de roem, en wel vóór 1830, vermits wij voor 1829 een Maximiliaan van den Berg, „ligthuishouder" aantreffen, die — onder doodsbedreigingen nog wel — uitgescholden werd voor „dief, schelen maq. . .". Trouwens in de „Grieksche wijk" ging het op 5 april 1828 niet beter. (Bundel 14 bis 5)

Bij het afsluiten van de correctie van onze tekst kon Stadsarchivaris Dr. Jan van Roey ons een mooie sluitsteen bezorgen op deze passus. In bundel 527 van het Moderne Archief hoorde een stuk 18 thuis dat lang ongrijpbaar gebleven is! Onder het hoofd „Prostitutie te Antwerpen" schrijft de Hoofdcommissaris van Politie van Antwerpen zijn collega te Brussel, op diens verzoek, op 18 juni 1874 het volgende: „Je complèterai les renseignements en répondant aux paragraphes côtés dans l'ordre suivi dans votre lettre: 1° Les maisons de débauche forment tout un quartier connu sous la dénomination du „Rietdijk", composé de deux rues, l'une nommée canal aux Harengs, contenant les maisons de vin, où les soldats n'ont pas accès et l'autre Fossé au bourg, où les soldats sont admis".

Een gevaarlijke buurt, zegt de Commissaris, waar zijn manschap het zwaar te verduren heeft. Hij wijst verder op de Pieter Potstraat (bij de Suikerrui), op de Stoelstraat, op St. Jorisvest, maar dáár komt het meeste volk uit alle maatschappelijke klassen bijeen.

Vernemen wij hier een echo van de „Clarisse"-geschiedenis, aangehaald in hoofdstuk E9?

De waakzame politie (cf. A. de Lattin) zowel als de sergeanten-majors en de dokters van de regimenten gekazerneerd in Antwerpen, en de bevelhebbers van de vesting hebben hun handen vol als het ware, met al wat gebeurt „op den Dijk" ³⁸⁶, door één onder hen ook benaamd als „rue Dyck" tout court (16.1.1864). De hele mozaïek van grafieën neergeschreven met de opperste willekeur wordt in de bundels aangetroffen.

Maar dat lot deelt de Rie(t)dijk met de Burchtgracht ³⁸⁷, waarbij

³⁸⁶ Een aparte studie over de prostitutie te Antwerpen zou hier stof te over vinden; interessante cijfers over de frequentie van venerische ziekten staan vermeld op kleine releveetjes: van 1/4 tot 1/3 van de zieke soldaten komen op hun rekening, met bovendien nog hoge cijfers voor door koorts bezochte jongens. Burgerzoons (al eens 17 jaar oud) die in deze netten verstrikt geraken, komen veelvuldig voor.

³⁸⁷ Varianten voor Burchtgracht: Boer (=bourg!) gracht, Borggrack (zie blz. 43), Borgerhacht, Bourgaerhacht, Berchtgracht, Burgracht(!), Borggragt (nog zeer aanvaardbaar), zowel als Borghracht, Borgrach (typisch francofoon). Verhaspelingen.

niet vergeten mag worden, dat het legerpersoneel in hoofdzaak franstalig was en de soldaten voor grote percenten analfabeet of toch ongeveer. Wij troffen aan, tussen 1831 en 1870: rideyck (1835, 1840, 1849), rideyk (1848), ridyck (1831), ridyk (1854), riedeyck (1849), riedyk (1858), rietdyk (dyck pas in 1848, 1857, 1858), ryduik (1853), rydyck (1831, 1845, 1848, 1849, 1850, 1853), ryldyck (1848), rytdycke (1848).

De schrijfwijze van het tweede lid moet ons geen hoofdbreken kosten: het zijn al varianten op „dijk”, één vorm is ons bijzonder welkom: ryduik (2 juli 1853), omdat hieruit blijkt dat de dienstdoende legerdokter uit de mond van zijn soldaat de dialectische platsinjoorse, slecht omgezette, zware beklemtoning van het tweede lid in de samenstelling heeft opgevangen, wat ons de uitspraak van Mevr. P. Arents-Monteyne³⁸⁸ in herinnering brengt, die deze had van haar moeder, wonende destijds aan de Burchtgracht als vrouw van een loods. Dit detail klopt ook perfect met de uitspraak van het hele woord: rie-dijk, bevestigd door de tekst van het College besluit van 8 januari 1835.

Er is nog een ultiem argument aan te halen voor de „rie”-schrijfwijze: een Hollandse vrouw verzoekt op 27 februari 1858³⁸⁹ op een net blauw postvelletje de Antwerpse politie om een bewijs van inschrijving en spelt overduidelijk, dat zij hier, te Antwerpen, op de „*Riedijk*” verbleven heeft, zoals zij de uitspraak ongetwijfeld heeft opgenomen uit de mond van Jan en Alleman.

1858, wij drukken het jaartal cursief, omdat het nog zo laat in de eeuw valt, want reeds dan is sedert enkele jaren een sterk etymologiserende poging gaande om een normaliter schijnbaar voor de hand liggende schrijfwijze „rietdijk” in te burgeren en de „rie”-vorm uit te burgeren.

K. L. Torfs had zijn toch wat geforceerde bedenking reeds in 1835-37 gemaakt³⁹⁰, precies op het ogenblik dat onze eigen artiesten (Van Rijswijck, Bogaerts, De Laet, Conscience, Wappers)³⁹¹ in directe aanraking zijn met Franse auteurs, maar, toen onze herboren schrijftaal de greep van een drang naar volwassenheid, naar duidelijke verwantschap met een doorzichtig Nederlands, weg van alle „dialectisme”, ging ondergaan. Wel is er het respect voor eigen goed.³⁹² Naarmate de eeuw vordert en het besef aan eigenwaarde groeit, wordt meteen aandacht aan de taalvormen geschonken. In de belijders van de opstandingsgedachte werkt een rationalistische

³⁸⁸ Zie blz. 41.

³⁸⁹ Stadsarchief Antw., Modern arch., bundel 526.

³⁹⁰ Zie blz. 40, 41 en 80.

³⁹¹ Zie blz. 5 en 36.

³⁹² J. F. Willems, 1826. Wenst K. L. Torfs diens werk als zuiveringsactie uit te breiden?

neiging tot bevestiging en beveiliging van eigen taalvormen en aldus is het mogelijk dat, zonder enig officieel initiatief of bekrachtiging in de administratie, de neiging heeft post gevat voor de onvertaalbaar gebleken „lieux dits” een gelijkzwevende, aanvaardbare schrijfwijze te huldigen. Binnenskamers kunnen dan invloeden gewerkt hebben, b.v. van het Stadsarchief (J. van Beers), van de Stadsbibliotheek (H. F. Mertens)³⁹³ uit, want het is merkwaardig om te constateren dat van 1848 af sporadisch, na 1857 vrij consequent de grafie „rietdyk” toegepast wordt, hetzij van de politie uit, van stadswege-zelf of – en op regelmatige manier – van het leger uit evenwel niet van de korpsversten, wel van de militaire dokters³⁹⁴.

Een goede kijk op de tendens levert het verslag van politiecommissaris P. Cornet³⁹⁴ van 19 juni 1861, die zich beklaagt bij de Burgemeester dat tal van „pompiers” „de nouveau” „du matin au soir” de ontuchthuizen en vooral de vele slecht befaamde cabaretten van de Rietdyck bezoeken³⁹⁶.

Zien wij de evolutie van de toestand goed, dan heeft de „consolidering” van de „rietdijk”-vorm plaats onder het verschijnen door van de delen en de tafels van de „*Geschiedenis van Antwerpen*” van Mertens en Torfs³⁹⁷, 1845–1854³⁹⁸. De voorbereidingen worden getroffen voor het verschijnen van „*De Vlaamsche School*” (1855), een prestigeuiting van de „Vlaamse” culturele bewustwording, weldra wordt de zuidnederlandse intelligentsia geconfronteerd met de problemen van de uitgave van een woordenboek van de Nederlandse taal. Twee topfiguren van de Vlaamse romantiek zijn dan reeds overleden: Zetternam en Van Kerckhoven.

Het is niet onmogelijk dat precies in deze periode de wel autochtoon-verklaarbare maar toch ook opgedrongen en gemaakte vorm „rietdijk” doordringt, wat te bewijzen is voor de jaren 1849–1868, aan de hand van toevallig opduikende plans, die een Rietdyck toeristisch voor vreemdelingen aangeven, op de plaats waarover gebakkeleid werd door het personeel van de stad Antwerpen in verband met de straatnaamborden.³⁹⁹

³⁹³ Medewerker van K. L. Torfs.

³⁹⁴ Stadsarchief Antw., Modern arch., bundel 526: Janssens, inspecteur sanitaire, 1853.

³⁹⁵ Stadsarchief Antw., Mod. arch., bundel 527.

³⁹⁶ „où le plus souvent ils mettent ce quartier en désordre en forçant les filles publiques a venir les rejoindre dans ces cabarets ou a les y accompagner (ce qui est défendu par les Règlements sur la matière), en les exploitant sous plus d'un rapport et en les menaçant en cas de refus de se soumettre à leurs fantaisies de les faire chasser de la ville ou de les faire mettre à l'amigo. . .”

³⁹⁷ De benaming komt er niet in voor.

³⁹⁸ Het lemma „rietdijk” komt in het werk niet voor!

³⁹⁹ Zie blz. 30, 31, 67 en 69.

Op 6 september 1842 toch had het College besloten, dat „l'Architecte fera faire un plan de l'interieur de la ville”⁴⁰⁰

Het normale Engelse woord „dike”, dat zowel een „dijk” weergeeft als een „gracht”, een „geul”, kan het zijne bijgedragen hebben tot de verwarring, de vervlakking in de betekenis, omdat mede een „point névralgique” in de „noeud de vipère” aan de Matte(n)straat, aan de Haringvliet, aan de Koolvliet⁴⁰¹, aan de Guldenberg, precies de aloude Burchtgracht is geweest, door zovelen genoemd en door F. Mornand in zijn gids zo heerlijk verhaspeld tot „Borakstraat”⁴⁰²! Typisch evenwel gedurende veertig jaar noteert niemand, officieel, of doet niemand de Franse vorm „riddeck(s)” noteren!

Kan de Van Rijswijkse benaming „den Dyk” dan zijn rechts-geldigheid so wie so blijven behouden⁴⁰³, de Franse en de Belgische auteurs d'expression française moeten hun meervoudsvorm „les riddecks” trachten te verdedigen, door te doen aannemen dat het Engelse hier zo vertrouwde „deck”, eventueel ook als Skandinavisch ingeburgerd, in gemene zeemanstaal „vliering”, kamertje” betekende, wat de vorm „louer un riddeck” begrijpelijk maakt. Wij staan ten slotte voor een wijd filiaal van de internationaal wel beoefende „kamertjeszonde” in havensteden van formaat.

Even nog een telling, waaruit wij evenwel geen absolute conclusies wensen te trekken, omdat de samenstellende factoren al te dispaaraat, ja te willekeurig en, helaas, te toevallig van aard en fatsoen zijn: wij troffen (1969) aan

- 28 rietdijk-vormen (met varianten)
- 25 ridd-vormen (idem)
- 57 riedijk-vormen (idem)

samen 110 grafieën, waarvan er 82 wijzen in de rie-richting.

Het „pragmatische” besluit is dan: van het ogenblik dat WIJ weten WAT de auteurs bepaald bedoelen, hebben zij ongeveer allen, en elk voor zich met de door hen gebruikte termen en precies door een vage of al te juiste localisatie, gelijk! Wat nog meer?

Wij hebben evenwel klaar willen zien in de door hen geschapen zeer onduidelijke grafieën-situatie, vooral omdat de luchten door

⁴⁰⁰ Op 22 december 1842 wordt een commissie ingesteld om trottoirs aan te leggen.

⁴⁰¹ Zie blz. 59.

⁴⁰² Zie blz. 43.

⁴⁰³ A. Thys heeft nog onlangs in *De Antwerpse verversfamilie Begoden; (nijverheids- en familiegeschiedenis nr. 5)* in *De Vlaamse Stam*. IV, 1968, er op gewezen hoe gemakkelijk in het Antwerpse stratenbeeld sprake is van dijken-aan-vlieten.

het plan van Worms ($\pm$ 1850) ⁴⁰⁴ beslist niet werden opgeklaard! Op de ruimte waar de doorgang van het vroegere „Roockgat” lag ⁴⁰⁵, zo determinerend voor het bedrijf van de Haringvliet (15de eeuw), stelt Worms, *maar dan ook als enige*: „16. „Riet Dyck”!, daar waar het overzichtelijke, geschematiseerde, op klaarheid ingestelde plan van Joseph Ratinckx in Mertens en Torfs, 1845 ⁴⁰⁶, de doorgang „Roockgat” én de „Haringvliet-Rietdyk” tussen Matte(n)-straat en Koolvliet nog altijd blanco laat ⁴⁰⁷! . . .daarin nagevolgd door F. A. Losson, 1846 ⁴⁰⁸, voor het „perceelsgewijze meetkundig stadsplan” ⁴⁰⁹ wat het „Roockgat” betreft, echter niet voor onze enigmatische straat die „Canal aux harengs” meegevoerd krijgt, benaming, die het kadasterplan van $\pm$ 1825 (Ceurvorst), met Mattestraat, reeds weergaf als „Haringvliet”.

Het zal zo blijven tot in 1877, wanneer Aloïs Scheepers de plattegrond van Antwerpen optekent ⁴¹⁰ en opnieuw een „Canal aux harengs” inschrijft, om voor 1887 op deze plaats-zelf de nieuwe „hangars” in reeksen te schetsen: het verleden is dan voor goed begraven.

Het Stadsarchief bewaart een foto genomen vanuit de oude zo geheten plaats „Rietdijk” naar de oude Matt(n)straat toe: een vlakke van geëffende gelegde brokstukken van muren in een tijd, toen geen bulldozers konden aangevoerd worden om puinhopen van huizen op te ruimen: dit terrein gaat Scheldebodem worden.

Misschien slaagden wij niet geheel in ons pogen om iedereen bepaald wegwijs te maken in het „Rietdijk”-vraagstuk, toch hopen wij dat de enkele suggesties die wij formuleerden bruikbaar kunnen zijn voor hen die de zo voorname inspiratiebron in literis nader wensen te leren kennen, .

Ter oriëntatie moge ten laatste (met de plannen van Losson en Scheepers) de kadasterkaart op 1/500 van 1834 aangevoerd worden en dat is dan toch wel een heel officieel document: zij vermeldt geen „Rit Dyk” „au coeur de la paroisse de joie” ⁴¹¹ of laat er ook maar enig ander spoor van na, ⁴¹². Of hebben én de ontwerper én al

⁴⁰⁴ *Plan de la ville d'Anvers*, publié par L. Granello; gravé par Arthau, 1849; - *Id.*; gravé par H. Worms, $\pm$ 1850; - *Nouveau plan de la ville d'Anvers*, publié par J. B. van Mol, $\pm$ 1868.

⁴⁰⁵ Zie blz. 29, 68 en 69.

⁴⁰⁶ *Geschiedenis van Antwerpen*. 1845; I, blz. 96.

⁴⁰⁷ Zie blz. 30.

⁴⁰⁸ *Plan géométrique parcellaire de la ville d'Anvers*. Moll, 1848. Het tracé van Losson steunt op het kadasterplan van 1834! Zie onmiddellijk hierna.

⁴⁰⁹ E. Geudens: III, 52. Zie noot 7.

⁴¹⁰ Stadsarch. Antw. Ic. P61/f.

⁴¹¹ G. Eekhoud: *Les milices de Saint-François*. Bruxelles, 1886; blz. 70. Voor de uitgaven van 1900 en 1926 werd de titel gewijzigd in „*La janneuse d'amour*”. Zie blz. 58.

⁴¹² Wel haalt deze kaart de „haringvliet” positief op.

de ambtenaren zich zo maar gedurende veertig jaar vergist? Dàt zal wel niet het geval zijn geweest.

In het „document historique” met „tout l'éclat d'un tableau de maître” en „la peinture pleine d'animation et de couleur”, dat Eekhoud, naar het oordeel van een kenner als Louis van Keymeulen ⁴¹³ met „*Les milices de Saint-François*” leverde, staat immers pertinent op blz. 60 te lezen: „nulle part ne luisaient” – als straat-aanduiding voor de zoekende Clara ⁴¹⁴ Mortsel – „ces syllabes troublantes Rit-Dyk”, welke uitdrukking wij nu geneigd zouden zijn beslist als Riedijk te erkennen, zij het zonder bijzondere beklemtoning van het eerste lid.

Of moet Collin de Plancy ⁴¹⁵ toch gelijk krijgen, die met zijn voor Antwerpen eer moderne „rig”-stam, onder invloed van de onbegrepen i-klank, na 1830 een in de autochtone bevolking bestorven klank-echo gewoon heeft beklemtoond, onverwacht, zodat het in eeuwen weggezonden „ri”(e)[t](=geul) bij de niet wetende bevolking een nieuwe, een andere, ge vulgariseerde en ook geïmproviseerde en verkeerde „riet”-kans zou hebben gekregen. Wat de bevrijding van de sedert eeuwen om nuttigheidsgronden „gerefoleerde” „rie”-term dan boudweg in de weg heeft gestaan? Franse, als woordvorm niet te begrijpen jargon-adaptaties zijn daarop uitgelokt, ev. langs de Engelse transcriptie om, die voor het Engelse, geïnteresseerde publiek „toeristisch” doorzichtig genoeg is gebleven als omschrijving van het „oude” bedrijf.

⁴¹³ *Chronique des beaux arts et de la littérature*. Anvers, 1886.

⁴¹⁴ Zie blz. 58.

⁴¹⁵ Zie blz. 52.

1. Deze „rie(t)dijk“-geschiedenis is in de laatste maanden een zo beweeglijke materie gebleken, dat de som van de op blz. 91 aangegeven „grafieën“ (110) na de eerste correcties nog met enkele eenheden vermeerderd kon worden. De onderlinge verhouding der schrijfwijzen („rietdijken“ tegenover „riedijken“ en „riddecks“) werd niet gewijzigd door deze jongste „vondsten“.

2. Het door ons in de loop van het betoog zo dikwijls hernomen thema van het oorspronkelijk aquatisch, orografisch en habitat-uitzicht der dingen aan de Schelde (zie blz. 27) werd onlangs door Prof. Dr. K. C. Peeters ook ten grondslag gelegd aan zijn beschouwingen over „sagen en werkelijkheid“ betreffende het oudste Antwerpen ⁴¹⁶: de oudste kern van nederzettingen, nog vóór de komst van de Franken in de Antwerpse levensruimte, moet gesitueerd worden op de huidige linkeroever van de Schelde; de eerste bewoners hebben daarna een aanlegplaats voor hun sloepen op de voor hen (oostwaarts) liggende landtong gebouwd.

Er zij aan herinnerd dat deze „landtong“ in feite een hoogte was en een strategisch niet te versmaden voordeel opleverde. Zuidelijk van de „hoogte“, bij consolidering van de situatie, ontstond de „Sint-Jansvliet“ bij „de Oever“. Onder de hoogte lag dan, onmiddellijk noordwaarts in de bocht (later „Kranenhoofd“), een diep weel met drempels, een rie, die in de loop van de tijden, in etappes, ingedijkt is geraakt (zie blz. 72) en bruikbaar gemaakt voor de scheepvaart, al naar de omstandigheden van de vloed. Het oorspronkelijk voorkomen van een vrij aanzienlijke, beschermde, wateroppervlakte met verschillende afdalende oever-accidenten na de doorbraak van de Schelde blijkt logisch voorstelbaar.

3. Tot staving van de zienswijze van de heer E. Frison (blz. 24) mag er wellicht nog op gewezen worden, dat J. W. Wolf in „*Niederländische Sagen*“ (Leipzig, 1843) de beide plantensoorten „riet“ en „bies“ vermeldt.

4. In verband met het „ridotto“-argument (zie blz. 86–87) mag aan de verklaring toegevoegd worden, dat in de Carnavalstad bij

---

⁴¹⁶ Verslagen van een lezing voor de Kon. kring „Mars et Mercure“ in *De Standaard* en *De nieuwe gazet* van 10 maart 1971.

uitstek, Venetië, een grote „speelinstelling” door de Raad van Tien aanvaard werd, „Ridotto” geheten. Een kleiner huis heette dan „Casino” (= casa). Hanjo Zwager in zijn werk „*Waarover spraken zij? Salons en conversatie in de achttiende eeuw*” (1968) wijst er nog op hoe streng de voorschriften waren en hoe de contacten geregeld werden. Grote baten leverden de ondernemingen op, wat ons voert tot het voorstel dat Burgemeester Camille Huysmans van de Antwerpse high life ooit te verwerken kreeg, toen hij de linkeroever wenste te urbaniseren. Hij zou zijn plannen (H. van de Velde?) op slag mogen laten uitwerken, (kosten gewaarborgd) gedoogde hij bestaan en uitbating van een Casino door een consortium. Het antwoord was een prompt „neen”. Werden oude Riedijkgeesten vaardig over sympathisanten? En . . . zou een „Casino” grand style er op zijn eentje wortel hebben geschoten?

